

VEPRA 10

Sami Frashëri

QYTETËRIMI ISLAM

*(Botuar për herë të parë
në Stamboll më 1879)*

*Prindërve të mi
Nazmije dhe Dilaver ef. Polisi
dhe mixhës tim
Sali Polisit
(përkthyesi)*

Sami Frashëri në fushën e islamistikës

Është shkruar sa e sa herë se Sami Frashëri, ky dijetar i madh shqiptar, i njohur në suaza ndërkombëtare, shkroi shumë vepra (mbi gjashtëdhjetë) në shumë fusha e në shumë gjuhë: shqip, turqisht, arabisht, persisht, frengjisht, greqisht etj.

Sipas një llogaritjeje që ia kemi bërë veprimtarisë së tij, e nxjerrë nga monografitë e shkruara për të,¹ (disa vepra kapitale të tij i kemi edhe ne) na del se Samiu ka shkruar rreth 20 mijë faqe, duke mos i llogaritur këtu disa vepra të pabotuara dhe artikujt e shumtë të botuar nëpër gazeta dhe revista të ndryshme të kohës. Mendojmë se ky numër është i madh, do të thonim shumë i madh, sidomos po të mbajmë parasysh faktin se vepra e tij është e thellë dhe e gjithanshme. Sa për ilustrim, po përmendim enciklopedinë e tij *Kāmûs-al-a'lām*,² në gjashtë vëllime me gjithsej 4830 faqe të formatit të madh (17/25 cm.), e shkruar shumë ngjeshur, ka me mijëra njësi të veçanta historike dhe gjeografike me karakteristika të hollësishme, shumë prej të cilave s'i gjen dot nëpër enciklopedi të tjera, pastaj, të personaliteteve botërore të fushave të ndryshme nga të gjitha kohët. Secila nga këto njësi, ndryshe nga të shkruarit romane, nëse mund të shprehemi kështu, patjetër kërkon kohë dhe hulumtime të veçanta. Kështu do gjykuar natyrisht edhe për veprat e tjera të tij. Kjo është njëra anë e veprimtarisë së tij, domethënë, ana sasiore, vëllimore. Është edhe ana tjetër, më kryesorja, më e rëndësishmja, ajo cilësoria. Kështu, *Kāmûs-al-a'lāmin*, këtë vepër madhore të enciklopedisë historike dhe gjeografike; pastaj fjalorët e tij të shumtë njëgjydhësorë dhe dygjydhësorë³ etj., për shkak të vlerave të tyre, kanë nevojë t'i mbajnë në tavolinat e tyre të punës edhe sot e gjithë ditën shkencëtarë të fushave përkatëse: historianë, gjeografë, filologë, leksikografë, letrarë, islamologë, orientalistë etj. Më tutje, idetë dhe pikpamjet patriotike të Samiut, të shtruar që në tridhjet vjet e fundit të shek. 19, do të mbeten gjithnjë aktuale edhe pas njëqind e sa vjetësh. Për shembull, vepra e tij "*Shqipëria çka qenë, ç'është dhe ç'do të bëhet?*"⁴, që përmban programin e krijimit të shtetit shqiptar (jo në kufijtë aktual), e shkruar nga Samiu dhe e botuar për të parën herë në Bukuresht më 1899, d.m.th. para plot njëqind vjetësh (këtë vit e ka njëqind vjetorin e botimit), e cila, për shkak të karakterit dhe përmbajtjes së saj, në rrethana të ndryshme shoqërore, pati batica dhe zbatica, rënie e ngritje, - në ditët e sotme, pikërisht në fundin e shekullit 20, bëhet akoma më aktuale, më e fuqishme.

Duke pasur parasysh të gjithëkëto d.m.th. veprimtarinë e tërësishme të tij, që as për së afërmi nuk kemi arritur ta përmendim këtu, pra, po ta bashkojmë anën sasiore dhe cilësore të veprës së tij, nuk gabohet kur Samiut i jepen cilësime të ndryshme: shkencëtar,

1. A. S. Levend, *Şemsettin Sami*, Ankara, 1969; Z.H. Bakiu, *Sami Frashëri*, *Vepra 8*, Prishtinë, 1984; H. Kaleshi, *Sami Frashëri në letërsinë dhe filozofinë turke*, Gjurmime albanologjike 1, 1968, Prishtinë.

2. Më gjerësisht shih Sami Frashëri, *Vepra 9, Personalitetet shqiptare në Kāmûs-al-a'lām*, zgjedhje, përktheu dhe shpjegoi Mehdi Polisi, Shkup, 1994.

3. Samiu ka hartuar pesë fjalorë: *Turqisht-Frengjisht*; *Frengjisht-Turqisht*; *Fjalori i vogël i turqishtes*; *Arabisht-Turqisht*; *Fjalori i gjubës turke, shih më gjërësisht te monografitë e cituara.*

4. Shih *Sami Frashëri*, *Vepra 2*, Prishtinë, 1978.

mendimtar, leksikograf, filolog, letrar, publicist, patriot etj., me një fjalë, erudit dhe ideolog.

Krahas tërë atyre veprave të mëdha e të rëndësishme, Sami Frashëri i kishte shtruar vetes edhe një detyrë shumë të rëndësishme; të shkruante vepra edhe në fushë të islamistikës. Ndërsa në fusha të tjera të shkencës Samiu është studiuar më tepër, në fushën e islamistikës ai është përmendur më së paku,⁵ madje edhe kur përmendet në këtë fushë, qëllimisht ose për mosdije, ai është keqinterpretuar.⁶

Në fushën e islamistikës Samiu shkroi dy vepra: *Medeniyyet-i Islamiyye* (“Qytetërimi islam”) dhe *Himmetu-l-Himām fî neshri-l-Islām* “Përpijekja e heronjve në përhapjen e Islamit”.

Vepra *Medeniyyet-i Islamiyye* mban numrin 1 të serisë “Biblioteka e xhepit” (Cep Kütüphanesi)⁷: është botuar në shtypshkronjën “Mihran” në Stamboll më 1296/1879 (bot. i parë) ka 126 faqe⁸, dhe më 1302/1885 (bot. i dytë). Kjo vepër, siç shihet nga titulli, është shkruar në gjuhën turke-osmane. Është e ndarë në 35 kapituj të shkurtër; nuk ka parathënie; kapitujt 1 – 7 mbajnë titullin e librit, kurse kapitujt e tjerë titullohen sipas fushave shkencore: astronomi, shkencat matematikore, gjeografi, shkencat natyrore, mjekësi etj.

Veprën *Medeniyyet-i Islamiyye* “Qytetërimi islam” e kemi përkthyer në gjuhën shqipe të plotë, pa përdorur, siç do të thoshte prof. Rexhep Ismajli, trepikështa, sepse vetëm kështu mund të shihen dhe mund të kuptohen drejt pikëpamjet e Samiut në cilëndo fushë qofshin ato, pra edhe në fushën e islamistikës. Është kjo vepra e parë e plotë, e tërësishme, përmbajtësore në gjuhën shqipe për qytetërimin islam. Sado që vepra nuk është dhe aq e vëllimshme, ajo ka vlerë të lartë dhe ngërthen një material të konsiderueshëm, sepse Samiu, falë njohurive dhe mjeshtërive të tij enciklopedike, diti që një temë shumë të gjerë ta përfshinte e ta përmbledhte në një libër të vogël, duke mos lënë pa përmendur thuajse asgjë të rëndësishme.

I mbrujtur nga një kulturë të gjërë të qytetërimit islam, nga njëra anë, dhe të qytetërimeve të tjera, nga ana tjetër, Samiu në këtë vepër shtron shumë çështje interesante. Meqenëse vepra “*Qytetërimi islam*” tani është në duart e lexuesit shqiptar, nuk do të doja të thellohesha në komentime të hollësishme të ideve e pikëpamjeve të Samiut në këtë fushë, pikërisht sepse lexuesi do ta lexojë veprën dhe do të gjykojë vetë për to. Megjithatë, vlenë të përmenden disa theksime të tij.

Në fillim të veprës Samiu jep shpjegime të mjaftueshme dhe të arsyeshme rreth dallimit të njeriut nga kafshët dhe dallimit të njerëzve midis tyre. Njeriu, thotë Samiu, ka diçka që s’e ka askush: *mendjen* dhe *intelegjencën*. Me këto elemente ai e dallon njeriun nga kafshët. Po dallimin mes njerëzve nuk e sheh në fizionomi, në ngjyrën e lëkurës e në veshmbathje, veç se e sheh në fuqinë mendore, në njohuritë dhe në dituritë shkencore, pra në qytetërimin. Për Samiun thelbi i qytetërimit dhe masa e zhvillimit të tij është dituria. Për të arritur një shkallë të lartë të qytetërimit, sipas tij, njeriu duhet ta vërë në shërbim mendjen, të përpiqet vazdimisht, të punojë, të mësojë e të zbulojë të vërtetën dhe gjëra të reja të dobishme, të cilat do t’i mundësojnë e do t’i sigurojnë mirëqenien e tij dhe të njerëzimit në përgjithësi.

5. Shih për këtë H. Kaleshi, *pun. i cit. f. 85*.

6. Nga vepra e tij, si në gjuhën shqipe, si në gjuhën turke, arabe etj., nuk kemi kuptuar se Samiu të ketë kritikuar ndonjëherë parimet thelbësore dhe të drejta të Fesë Islame, të Kur’anit. Në qoftë se ka kritikuar diçka në këtë fushë, ai ka kritikuar keqinterpretuesit dhe keqpërdoruesit e Islamit.

7. Serinë *Cep Kütüphanesi* e themeloi Mihrani, botuesi i shumicës së veprave të Samiut, më 1879. përfshinë 32 vepra, prej të cilave 15 ishin të Samiut.

8. Edhe Bakiu (sh. Vep. e cit.): edhe Kaleshi (sh. pun. e cit.) e shënojnë gabimisht 123 faqe

Pas këtyre përgjithësimeve Samiu futet në thelbin e problemit. Ai me një frymë polemizuese u përgjigjet shumë pyetjeve që ishin vënë në qarkullim në kohën e tij: *Ç'është qytetërimi islam, fryt dhe rezultat i çkaje është ai? A mund të quhet "qytetërimi islam" "qytetërimi arab"? Si dhe sa ka ndikuar qytetërimi islam në qytetërimin evropian, përkatësisht, sa e ka ndihmuar qytetërimi islam qytetërimin evropian"? A është i kufizuar qytetërimi islam vetëm tek një popull a tek një bashkësi"? në ç'mënyrë u përhap qytetërimi islam"? kush e ka ndihmuar përhapjen e qytetërimit islam dhe ku e ka mbështetjen ai? etj.* Të gjitha këtyre pyetjeve dhe shumë të tjerave, që nuk i përmendëm këtu, Samiu u përgjigjet qart dhe në mënyrë të argumentuar. Po japim shkurtazi disa prej tyre:

Tezën e një grupi të dijetarëve evropianë që njëjtësonin "qytetërimin islam" me "qytetërimin arab" (të theksojmë se mendime të tilla, mjerisht, ka edhe sot në botën shqip-tare), Samiu e hedh poshtë kategorikisht. Këtë e argumenton me faktin se qytetërimin islam është fryt i Fesë islame dhe është paraqitur bashkë me paraqitjen e Islamit dhe nuk është prodhim mendor dhe përpjekje e popullit arab, sepse po të ishte ashtu, arabët edhe para Islamit, thotë Samiu, do të duhej ta kishin po atë qytetërim, si dhe me faktin se në përparimin e qytetërimit islam marrin pjesë të gjithë popujt që e kanë përqafuar Islamin. Ata që dëshirojnë ta quajnë qytetërimin islam qytetërim arab -, vazhdon Samiu, - harrojnë se shumica e dijetarëve që ata konsiderojnë dijetarë arabë, janë joarabë, p.sh. Ibn Sinai është persian, Farabiu është turk, Salahuddin Ejubi, kurd etj. Samiu këtu del fitues, sepse teza e tij më vonë pranohet nga pjesa dërrmuese e dijetarëve realistë e objektivë evropianë.

Samiu i kundërvihet vendosmërisht edhe një grupi të dijetarëve evropianë, të cilët mendonin se qytetërimi evropian kishte lindur drejtpërdrejt nga qytetërimi i lashtë grek. Sipas Samiut, edhe qytetërimi i lashtë grek, ashtu si qytetërimet e tjera të lashta të haldeasve, asirasve, midiasve, fenikasve etj., është ndërprerë për një lojë, prandaj, periudha kohore 8-10 shekujsh, nga ndërprerja e qytetërimit grek e deri në zgjimin e ngritjen e qytetërimit evropian, nuk mund të ishte pa qytetërim; nuk mund të besohet që çdo anë e rruzullit tokësor të ketë qenë e fundosur në errësirë e në injorancë. Po t'u qasemi me vëmendje rrethanave dhe historive të këtyre shekujve, si dhe shumë veprave në të cilat flitet për qytetërimin, do të kuptojmë se në këta shekuj kishte një qytetërim të plotë dhe më të përsosur se në të mëparshmit që ishte qytetërimi islam, do të thotë Samiu. Këtë të vërtetë, vazhdon Samiu, e pranuan dijetarët objektivë e realistë evropianë në mbështetje të veprave të përkthyer të qytetërimit islam në gjuhën latine, e cila asokohe ishte gjuhë shkencore e përgjithshme e evropianëve. Evropianët, pra, dëgjuan dhe mësuuan për herë të parë për dijetarët antikë grekë, - për Platonin, Aristotelin, Ptolemeun, Euklidin etj., nga veprat e përkthyer të tyre në gjuhën arabe nga dijetarë islamë. Kjo, thotë Samiu, është një e vërtetë që është vërtetuar sot me anë të historisë dhe për këtë nuk mund të ketë ndonjë kundërshtim, dyshim a luhatje.

Qytetërimi islam, ndryshe nga qytetërimet e tjera, ka disa karakteristika të veçanta. Ai, thotë Samiu, nuk është ndërprerë asnjëherë, ndonëse gjithnjë ka pasur tendenca dhe përpjekje të tilla nga misionarë të ndryshëm; nuk është i kufizuar dhe i veçantë vetëm tek një popull a bashkësi dhe, e treta, ai u përhap menjëherë dhe me lehtësi të madhe, pra duke mos kundërshtuar, duke mos sakrifikuar jetë dhe duke mos krijuar vështirësi e fatkeqësi, sepse mbështetet, vazhdon Samiu, pikërisht në Fenë islame, në mësimet e Kur'anit, i cili urdhëron kërkimin e diturisë, të shkencës e të së vërtetës dhe është udhërrëfyes i qytetërimit, i drejtësisë dhe i zbatimit të saj; në shembullin e Pejgamberit a.s. i cili në më-

nyrë urdhëruese thotë: “Kërkoni diturinë nga djepi deri në varr” dhe “*Kërkoni diturinë në qoftë dhe në Kinë*” (sh. kap. 4 -7).

Për të treguar shkallën e qytetërimit islam në 8-9 shekujt e parë nga paraqitja e Islamit, Samiu, në vazhdim të veprës, nga kapitulli 8 e tutje, bën fjalë për arritjet shkencore të muslimanëve në fusha të ndryshme shkencore: në astronomi e astrologji, në shkencat matematikore, në gjeografi, në shkencat natyrore, në mjekësi, në filozofi, në jurisprudencë, në letërsi, në mjeshtri dhe në zbulime të tjera. Këtu Samiu përmend me qindra emra që kanë dhënë kontributin e tyre në përparimin e disiplinave shkencore, sa duke shkruar vetë libra, aq duke përkthyer librat e dijetarëve antikë grekë, indas, persianë etj., duke shpikur vegla e mjete të ndryshme që u shërbenin në punën e tyre shkencore në praktikë. Për shumë shpikje e zbulime shkencore, Samiu thotë se dijetarët islamë janë të parët autorë, e për shumë të tjera thotë se i kanë përmirësuar e korrigjuar ato të paraardhësve të tyre.⁹ Nuk e shohim të udhës t’i përmendim këto, sepse kjo do të na shpinte në pafund, por ajo që na bie në sy këtu dhe që është shumë e rëndësishme të theksohet, është fakti se këta dijetarë për punën e tyre kanë qenë të ndihmuar dhe të nxitur veçanërisht nga udhëheqësit e tyre: halifet, sulltanët, mbretërit islam etj., përkatësisht nga i gjithë aparati shtetëror islam. Ata tubonin pranë vetes dijetarët më eminentë nga të gjitha anët e Botës Islame dhe të tjerë, u krijonin atyre kushte të volitshme për punë, duke u ndihmuar në formimin e bibliotekave, laboratorëve, observatorëve etj., varësisht nga natyra e fushës shkencore, dhe për rezultatet e tyre i shpërblenin me çmimet më të larta. Mjafton të përmendim vetëm Memunin, një nga halifet e Dinastisë së Abasidëve, i cili, siç shkruan Samiu, veprat e dijetarëve i vinte në peshojë, dhe peshën e tyre e paguante me ar.

E këtillë që Bota Islame gjatë 8-9 shekujve të parë. Derisa bënin gara në dituri, në shkencë, në zbulime e shpikje, derisa udhëhiqej nga parimet e pastra islame, shkruan Samiu, - ajo përparonte në çdo anë të botës dhe në çdo fushë të jetës njerëzore. Duke u përhapur në anë të ndryshme të botës: në Azi, në Afrikë, në Evropë, ajo shpëtoi shumë popuj nga terri dhe nga injoranca, thotë Samiu.

Pikëpamjet e veta rreth zgjerimit të shtetit islam; mënyrën e përhapjes dhe vlerat e Fesë Islame, Samiu do t’i përfaqësojë ngjeshur dhe në veprën e tij *Himmetu-l-Himam fi neshri-l-Islam*. (“Përpyekjet e heronjve në përhapjen e Islamit”), shkruar në gjuhën arabe, e botuar 6 vjet pas veprës “Qytetërimi islam”, që do të thotë se Samiu ka shkruar në vazhdimësi në fushën e islamistikës.

Përsa i përket mënyrës së përhapjes së Fesë islame, pas një krahasimi të thellë e të gjithanshëm në mes Islamit dhe Krishterimit, Samiu thotë se Islami ndryshe nga Krishterimi është përhapur kryesisht vetvetiu, pa përdorimin forcës dhe pa përdorur misionarë e misione të organizuara, që është plotësisht në përputhje me parimet e tij. Këtë e argumentonte me faktin se në shumë vende, si p.sh. në Afrikën e Ekuadorit, në Ujdhesat e Paqësorit etj., në të cilat sado që nuk kanë qenë asnjëherë nën juridiksionin e shtetit islam, Feja islame është shtrirë dhe shtrihet gjithnjë e më tepër.¹⁰ E, duke folur për vlerat e Islamit, Samiu pohon se paraqitja e Fesë islame bëri kthesë të madhe në shoqërinë njerëzore. Ajo thotë Samiu, *zëvendësoi politeizmin me monoteizëm, barbarinë me qytetërimin, paditurinë (inJORANCËN) me dituri, urrejtjen me respektin ndaj njëri tjetrit, dembelinë me përpyekje në punë, papastërtinë me pastërti, poligaminë me mono-*

⁹. Se muslimanët janë të parët në shumë shpikje e zbulime shkencore, që i përshkruan Samiu në veprën *Medeniyet-i Islamiyye*, mund të vërehet edhe në veprën enciklopedike me titullin *Kleine Anzyclopedia-Natur*, Leipzig, 1961. (sipas H.Z. Bakiut, vepr. e cit. f. 161/2).

¹⁰. Rreth mënyrës së përhapjes së Islamit pa përdorimin e forcës, mund të shihet edhe vepra e Thomas Arnoldit “*The Preaching of Islam*, Aligorh, 1896 (bot. i parë) dhe London, 1913 (bot. i dytë)”, që është përkthyer edhe në gjuhën kroate me titull “*Povijest islama*” Sarajevò, 1990 (bot. i dytë). Në këtë libër në një kapitull të veçantë bëhet fjalë edhe për përhapjen e islamit ndër shqiptarë.

gami, shthurjen familjare me harmoni familjare, amoralitetin me moralin, egoizmin me zemërgjersinë, nëpërkëmbjen e femrës me barazinë me mashkullin, padrejtësinë me drejtësinë etj., për të sjellë më poshtë edhe një argument të fortë, ajetin e Kur'anit: “Er-dhi e vërteta dhe u zhduk e shtrembëta” (Kur’ani, 13, ajeti 81). Për të gjitha këto çështje që u trajtuan këtu, Samiu sjell argumente të fuqishme. Ato argumente të pathyeshme bënë që Sami Frashëri, ky dijetar i madh shqiptar që shkroi vepra enciklopedike, të shkruante aq hapur, qartë e fuqishëm për të gjitha çështjet që i përkasin fushës së islamistikës.

Zbulimet në dituri e në shkencë dhe përparimet në mjeshtri, në veprat artizanale e në tregti që i përmendëm në këto vepra, ndonëse u kemi rënë shkurt, mjaftojnë për të vërtetuar e argumentuar se në ç’skallë ka qenë qytetërimi islam, - shkruan Samiu në fund të veprës “*Qytetërimi islam*”. Ai këtu paralajmëronte, se do të shkruante edhe dy vepra të tjera të kësaj natyre: “*Popujt Islamë, e shkuara, e tashmja dhe e ardhmja*”, ku do të trajtonte, siç thotë ai, shkaqet dhe mënyrën e shthurjes së muslimanëve, “*Qytetërimi evropian*”, në të cilën do të shkruante se qytetërimi i tashëm evropian ka lindur nga qytetërimi islam. Mjerisht, këto dy vepra Samiu nuk kishte arritur t’i shkruante, së paku sipas hartuesve të monografive të tij dhe të studiuesve të tjerë që janë marrë me Samiun. Ç’është e vërteta, Samiu edhe në veprën “*Qytetërimi islam*”, edhe në veprën “*Përpyekja e heronjve në përhapjen e Islamit*” u sillet këtyre çështjeve, por, me siguri, sepse i konsideronte këto si pika të ndjeshme, kishte menduar t’i tëhëllonte ato.

Megjithatë, edhe në veprën “*Qytetërimi islam*” edhe në veprën “*Përpyekja e heronjve në përhapjen e Islamit*”, të cilat lirisht mund të konsiderohen manualë të qytetërimit islam në gjuhën shqipe, vihen në dukje shumë qartë faktorët e njërës dhe faktorët e tjetrës anë.

Po ritheksojmë se pikëpamjet e Samiut për qytetërimin islam, për Islamin, për përparimin e muslimanëve gjatë 8-9 shekujve të parë, për shkaqet e rënies së tyre më pastaj etj., mund të kuptohen të plota, megjithatë, pasi të lexohen këto vepra në tërësi. Prej tyre mund të nxjerrim mësim të shumta edhe ne. Nëse dëshirojmë të përparojmë edhe më shumë, duhet t’u përmbahemi atyre mësimëve, duhet deomos t’i kushtojmë rëndësi më të madhe *diturisë, e cila është e vetmja forcë lëvizëse e qytetërimit, e vetmja forcë me të mund të zbulohet e VËRTETA. Kërkimi i diturisë, që e përmend Samiu në tërë veprimtarinë e tij, është në thelb dhe parim kryesor i Islamit.*

Shfrytëzoj rastin të falenderoj recenzentin *Dr. Ismail Ahmedin* dhe redaktorin gjuhësor *Prof. Isa Bajçincën* për kontributin e tyre që dhanë në ngritjen e cilësisë së veprës. Falënderoj njëkohsisht edhe z. *Adnan Ismailin* që ma siguroj origjinalin e veprës.

Prishtinë, 21-09-1999

Dr. Mehdi POLISI

Qytetërimi islam

1

Rruzulli tokësor është një pjesë e vogël nga krijimet e panumërta të Fuqisë së Zotit. Meqenëse jetojmë dhe jemi ngushtësisht të lidhur me të. Interesimi ynë për rruzullin tokësor është i njëjtë me atë për tërë gjithësinë, ndoshta edhe më i madh. Sado që rruzulli tokësor është vendi ku jetojnë kafshë (krijesa) të panumërta, njeriu është mbi nivelin e këtyre kafshëve, për shkak se njeriu ka mendjen dhe intelektin. Kështu, duke mbajtur parasysh këto tipare, vetvetiu kuptohet se nuk mbetet shumë hapësirë për rëndësinë dhe interesimin e kafshëve të tjera. Pra, është me vend, nëse rruzulli tokësor konsiderohet në radhë të parë vend jetese e botës njerëzore.

Duke menduar veten tonë në një pozitë shumë të lartë në këtë rruzull (planet), pra le ta përqëndrojmë vëmendjen tonë tek njerëzit që jetojnë në rruzullin tokësor; t'u hedhim një sy njerëzve dhe popujve që banojnë në të gjitha anët e tij. Në mesin e tyre do të vërejmë aq dallime, saqë, megjithatë, nuk do të mund t'i lejojmë vetes që të gjithë ata t'i konsiderojmë aq lehtë njerëz dhe t'i dallojmë nga grupi i kafshëve. Kur flas për dallimin këtu, nuk mendoj për dallimin për nga ngjyra, nga fizionomia dhe veshmbathja; dallimi në mes një njeriu të zi dhe një njeriu të bardhë është sikurse dallimi në mes të një njeriu me flokë të zezë dhe një njeriu me flokë të verdhë. Nuk duhet bërë dallime e ndarje të këtyre në mes të njerëzve. Dallimi dhe ndryshimi për të cilin them, është dallimi dhe ndryshimi nga pikëpamja mendore, nga pikëpamja e njohurive dhe e shkathtësive diturore. Ajo që e veçon dhe që e dallon njeriun nga kafshët e tjera, është shkalla dhe fuqia mendore. Në këtë kuadër, aq sa dallohet nga kafshët e tjera njeriu, fuqia dhe shkalla mendore e të cilit është shumë e lartë, e jashtëzakonshme, po aq u afrohet kafshëve njeriu, fuqia dhe shkalla mendore e të cilit është shumë e ulët.

Këtë dallim dhe ndarje që e shohim në mes të njerëzve, do ta shohim nga pikëpamja hapësinore dhe kohore, d.m.th. duke vënë në dukje historinë e njerëzimit. Duke i hedhur një shikim gjeografisë, në Francë do të shohim popuj të qytetëruar, kurse në Borneo, popuj të egër, e duke i hedhur një shikim historisë, do të shohim se në Francë para dy mijë vjetësh kishte popuj të egër, e tash të qytetëruar, kurse atëbotë, në luginën e Tigris, kishte popuj të qytetëruar, e tash ka popuj nomadë (beduinë).

Njerëzit nuk ndryshojnë midis tyre si natyrë dhe si krijesë. Ky dallim nuk është i domosdoshëm as nga pikëpamja hapësinore dhe kohore. Po të ishte ky dallim i domosdoshëm nga pikëpamja hapësinore, popujt në Francë, do të duhej të ishin gjithmonë nomad (beduinë). Megjithatë, në Francë, që sot është e banuar nga një popull i qytetëruar, e dimë se para dy mijë vjetësh ka pasur popuj nomadë dhe, në luginën e Tigris, që sot është e banuar nga një popull nomad, para dy mijë vjetësh ka pasur një popull të qytetëruar. Po të ishte ky dallim i domosdoshëm nga pikëpamja kohore, do të duhej të ishin, për shembull, të gjithë njerëzit dhe popujt para dy mijë vjetësh në një gjendje, po edhe sot të gjithë do të duhej të ishin në një gjendje. Por, edhe këtu shohim të kundërtën.

Ajo që shkaktoi dhe detyroi këtë dallim midis njerëzve, është një rrethanë karakterizuese që vjen e shkon, që quhet QYTETËRIM,¹¹. Kur thuhet se njeriu është i

¹¹. Në artikujt shqip Samiu e përdor termin "qytetëri". Asnjëherë nuk e përdor termin "civilizim".

qytetëruar nga natyra, dëshirohet të arrihet një mundësi që qytetërimin ta vërë si cilësi të përhershme në natyrën (karakterin) e njeriut, ose, të mos insistohet për mundësinë që të hulumtohet e të vërtetohet se njeriu zaten është i qytetëruar dhe se është krijuar i qytetëruar. Njeriu pothuajse është krijuar në një gjendje të egër, përafërsisht si kafshët e tjera, porse atij, dhe sidomos atij i është dhënë aftësia dhe mundësia dhe i janë krijuar e përgaditur kushtet për qytetërimin nga ana e Zotit, që të mund të përmisojë gjendjen e vet dhe të mund të qytetërohet.

Njeriu është i krijuar në një gjendje të egër, por ama nuk është krijuar për të mbetur i egër. Ashtu si shumica e kafshëve që kanë nga një detyrë, edhe njerëzit ushtrojnë vepërimtari dhe detyra të mëdha. Ashtu si bleta, që mbledh nektarin e shijshëm nga lulet dhe është e përsosur në punën e saj, në veprimtarinë dhe detyrën e saj për të prodhuar mjaltin, po ashtu edhe njeriu, duke kuptuar thelbin dhe të vërtetën e lëndëve që ndodhen në gjithësi, dhe sidomos në rruzullin tokësor, ka për detyrë t'i zhvillojë, t'i plotësojë e të përsosë ato për të krijuar e për të siguruar mirëqenien dhe rehatinë e njerëzimit.

Për të ruajtur e për të mbrojtur veten nga çdo kafshë, nga çdo rrezik dhe nga çdo vështirësi tjetër, ai ka në vete ndonjë armë, veshjen dhe mbrojtjen. Njeriu është krijuar në gjendje lakuriq dhe i zhveshur nga çdo lloj arme natyrore. Megjithatë, tek ai është krijuar dhe ai ka një forcë të posaçme që se ka askush: *mendjen* dhe *intelegjencën*, që do të mund të zbulojë dhe të krijojë çdo teshë, çdo armë dhe çdo mbrojtje. Në këtë kuadër ai përdor mendjen dhe intelegjencën. Ata që i mendojnë dhe i shpikin gjërat që u duken të nevojshme, dhe ata që përpiqen ta ushtrojnë dhe ta përsosin fuqinë e vet mendore, dallohen edhe më shumë nga kafshët. Ata që i nënçmojnë këto detyra natyrore, ndonëse jetojnë në një mënyrë që i ngjan njeriut, ata mbesin në lakuriqësinë natyrore, mbesin në nivelin e kafshëve të tjera, dhe nuk mund të shpëtojnë e të mos jetojnë në vështirësi, mundime e rreziqe më të mëdha se ato.

Sido që të jetë, ka pasur shumë njerëz të cilët kanë lënë pa e shfrytëzuar mendjen dhe intelegjencën, këtë begati të madhe natyrore. Ata nuk i kanë bërë mirë as vetes, as njerëzimit (shoqërisë). Megjithatë, midis njerëzve janë gjetur gjëra shumë të dobishme, në fillim të rastësishme, e pastaj të paramenduara; kanë vazhduar të vijjnë gjithnjë e më tepër edhe njerëz që kanë nxjerrë në shesh shumë të vërteta. Kur ndonjëri prej tyre ka nxjerrë në shesh një të vërtetë të vogël nga ai mal i të vërtetave, një tjetër që ka ardhur pas tij, e ka mësuar atë të vërtetë dhe, duke e zhvilluar kështu mendjen e tij, ka mundur të zbulojë e të gjejë aty edhe ndonjë të vërtetë tjetër. E, kur ndonjëri ka vepruar, ka punuar dhe zbuluar diçka që do të ishte e dobishme për njerëzimin, tjetri që ka ardhur pas tij, e ka përsosur atë ose ka mundur të ketë aftësi që të zbulojë edhe diçka tjetër.

Në këtë mënyrë, pra hap pas hapi, është zhvilluar mendja e njeriut dhe, sa më shumë që është zhvilluar ajo, aq më tepër është larguar njeriu nga kafshët. Sipas aftësisë që i është dhënë, ai ka nxjerrë në shesh një gjendje, d.m.th. ka dalë nga një gjendje e egër dhe ka vazhduar të qytetërohet.

Në qoftë se njerëzit do të ishin përqendruar në një pikëqendrim e të flisnin një gjuhë; të ishin në kontakte e në marrëdhënie të mira me njëri-tjetrin, dhe sidomos po të mos kishte në mes tyre armiqësi dhe ndarje, atëherë të gjithë së bashku do të ecnin në rrugën e qytetërimit dhe më me shpejtësi e lehtësi do të shkonin drejt pikësynimit të tyre, drejt përparimit të tyre. Por, në ato kohë të lashta, meqë kishte armiqësi dhe ndarje midis njerëzve e bashkësive më shumë se tash, meqë nuk kishte njohuri për ekzistencën e popujve që gjendeshin larg njëri-tjetrit, meqë njerëzit kishin gjuhë e besime të ndryshme dhe, meqë kishin pengesa në lidhjet e në komunikimet e tyre, -gjërat e zbuluara e të shpikura dhe arritjet e tjera të një populli, mbeteshin vetëm brenda atij populli; shumë rrallë dhe vonë ato barteshin dhe përhapeshin tek popujt e tjerë fqinjë. Disa zbulime dhe shpikje kanë zgjuar dhe kanë aftësuar mendjet e njerëzve dhe intelegjencën e tyre, që sollën si rezultat përsosjen e tyre dhe paraqitjen e shumë të

tjerave. Megjithatë, ndërsa një popull përparonte e qytetërohej, një popull pranë tij mbetej në gjendje të egër.

Por, një popull që arrinte të qytetërohej, shumë i nënshtrohej edhe një të keqeje, sepse e humbte qytetërimin e tij. Ai popull, pasi zhdukej e shkatërrohej, qytetërimi i tij ose zhdukej, ose bartej tek trashëgimtarët e tij, ose kalonte tek fqinjët e tij.

Ja pra, dallimi dhe ndryshimi midis njerëzve qëndron në shfaqjen e paraqitjen e këtij qytetërimi. Dallimi midis njerëzve, duke pasur parasysh faktorin kohor dhe hapësinor, është shkak për se jepet ky koment dhe shpjegim i hollësishëm.

2

Nuk kemi për qëllim të shtrojmë këtu çështjen e popujve, sepse kjo është jashtë temës sonë, si p.sh. të haldeasve, të asirasve (sirianëve), midiasve, indasve, egjiptianëve, grekëve, të cilët në kohë të lashta kanë arritur në një shkallë qytetërimi dhe që i kanë shërbyer gjinisë njerëzore, dhe as të popujve të rinj të Evropës, por të provojmë të vërtetojmë se nuk është pa qytetërim, siç mendohet në disa qarqe, periudha e kaluar 8-10 shekujsh, në mes të qytetërimit grek, që është më i vonshmi i atyre qytetërimeve të lashta, dhe të qytetërimit të sotëm evropian.

Evropianët kanë pohuar deri vonë se qytetërimi i sotëm ka lindur drejtpërdrejt nga qytetërimi i vjetër grek dhe se ata që e kanë nxitur dhe që e kanë ngritur qytetërimin në Evropë, kanë qenë një grup dijetarësh (mësuesish) grekë, të cilët kanë emigruar në anën e Italisë gjatë pushtimit të Stambollit. Ata kanë dërguar (andej vepra-M.P.), kanë përkthyer dhe kanë dhënë mësim në ato vende. Madje edhe sot e kësaj dite shumëkush dhe shumë dijetarë janë të këtij mendimi.

Ne nuk jemi nga ata që mohojnë rëndësinë dhe fuqinë e qytetërimit grek; as nuk jemi nga ata që vërtetojnë se librat grekë që mësoheshin në ato vende nga dijetarët grekë, që kishin shkuar nga Stambolli në anët e Italisë, të mos kenë ndihmuar dhe të mos kenë shërbyer në zgjimin e Evropës. Por, kurrësi nuk mund të pajtohem me faktin se rruzulli tokësor ka mbetur i zhveshur dhe pa qytetërim nga dita (koha) kur ka pushuar qytetërimi i vjetër grek e deri në zgjimin dhe ngritjen e qytetërimit evropian; se çdo anë është zhytur dhe është fundosur në një errësirë, në një injorancë dhe në një egërsirë gjatë tërë kësaj kohe dhe as me faktin se qytetërimi i ri evropian është rezultat pikërisht i veprave të grekëve që kishin ikur nga Stambolli.

Nëse provojmë të kërkojmë një histori të njerëzimit, që nga paraqitja e tij fillimisht, të mbështetur në parime të drejta dhe të meritueshme, atë nuk do të mund ta gjejmë kurrë, sepse edhe historija lidhet ngushtësisht me veprat dhe gjurmët e qytetërimit. Qytetërimet që janë paraqitur në rruzullin tokësor që nga kohët e lashta, kanë bërë që pak a shumë t'i shkruajnë historitë e veta. Kështu, vetëm kohët që i ka kaluar njerëzimi në gjendje të egër dhe nomade, janë të panjohura për ne, ndërkaq, periudhat që kanë kaluar me qytetërimin, si dhe rrethanat e popujve që kanë arritur në qytetërim, deri diku janë të njohura për ne. Kur i shohim këto histori, kuptojmë se, që nga paraqitja e qytetërimit të parë e deri në shuarjen e qytetërimit të grekëve (qytetërimi i vjetër i grekëve-M.P.), ai (qytetërimi-M.P.) ka qenë i pranishëm herë te një e herë te disa popuj, dhe kështu rruzulli tokësor thajse nuk ka mbetur asnjëherë pa të. Qytetërimi është shmangur disa shekuj edhe nga grekët, por nik munda të arrinte tek evropianët e mëvonshëm. Kur t'u qasemi me vëmendje rrethanave dhe historive të shekujve, që nga fillimi i rënies së qytetërimit të grekëve dhe fillimet e zgjimit të Evropës, si dhe shumë veprave

në të cilat flitet për qytetërimin, do të vëmë re se këta shekuj nuk do të jenë pa qytetërim, respektivisht nuk do të jenë të zhveshur nga qytetërimi. Përkundrazi, do të kuptojmë se kanë qenë të stolitur me një qytetërim më të plotë dhe më të përsosur se ata të mëparshmit. Ky qytetërim është QYTETËRIMI ISLAM.

Një popull që është në gjendje të egër dhe nomade, nuk ka mundësi të marrë e të pranojë veprat qytetëruese të një populli të qytetëruar. Një popull i qytetëruar, ndërkaq, pasi të ketë marrë dhe të ketë pranuar plotësisht veprat qytetëruese të një populli tjetër të qytetëruar, duke i shtuar e plotësuar atij edhe vlerat (frytet) e njohurive të veta, ato vepra do të mund të plotësohen dhe të shtohen edhe më tepër. Në këtë mënyrë, qytetërimi i mëvonshëm do të jetë gjithmonë më i plotë dhe më i përsosur se ai i mëparshmi. Prandaj, ashtu siç është më i plotë dhe më i përsosur qytetërimi grek se qytetërimi egjiptas e fenikas se qytetërimi i popujve të tjerë të Azisë, edhe qytetërimi islam, s'ka farë dyshimi, është më i plotë dhe më i përsosur se qytetërimi grek. Kjo e kaluar dhe kjo përsosje merret vesh kur këto gjëra shikohen dhe analizohen në përgjithësi.

Këto vepra të qytetërimit islam nuk janë zhdukur. Meqenëse ekzistojnë dhe meqenëse pjesa dërrmuese e këtyre veprave gjenden në duart e evropianëve, *realistët evropianë* (nënvizimi im – M.P.) këtë qytetërim nuk e mohojnë, por vërtetojnë dhe pohojnë se qytetërimi evropian ka lindur drejtpërdrejt nga qytetërimi islam. Është gabim që është menduar deri më tash se qytetërimi evropian ka lindur drejtpërdrejt nga qytetërimi grek. Dhe, të moszënia ngojë e qytetërimit islam nga ana e tyre, është po ashtu një gabim, që mbështetet në faktin se gjoja evropianët njihnin pak a shumë traditën dhe gjuhën e vjetër greke dhe për shkak se gjuha dhe tradita islame nuk njiheshin nga masat e gjera popullore.

Pse evropianët arritën ta kuptonin shumë vonë këtë të vërtetë, këtë barrë nuk mund t'ia vëmë fanatizmit të tyre. Duhet të mos harrojmë edhe një gjë, se janë dijetarët evropianë ata që kanë treguar se në çfarë shkalle të lartë është qytetërimi islam në ditët e sotme; se qytetërimi i tanishëm ka lindur nga ai qytetërim (qytetërimi evropian nga qytetërimi islam – M.P.), e madje, edhe shumë e shumë vepra të paraardhësve tanë, të panjohura për ne, që i kanë nxjerrë para syve tanë.

Para një kohe evropianët kanë përkthyer shumë vepra shkencore dhe filozofike të dijetarëve islamë në gjuhën latine, e cila ka qenë si gjuhë shkencore e përgjithshme e tyre në Evropë. Dhe, sado që ato kanë qenë vepra që në fillim kryesisht kanë zgjuar Evropën, masat e gjera popullore nuk mund t'i kishin në dorë ato vepra të përkthyer. Meqë nuk kanë mund t'i shihnin e t'i mësonin, ata kanë qenë të painformuar, jo vetëm për karakterin, përmbajtjen dhe nivelin e tyre, por bile as për ekzistimin e tyre. Në kohën kur dijetarët e njohur të gjuhëve islame (dijetarët evropianë; jomuslimanë – M.P.) arritën në çdo anë të Evropës, panë atje me befasinë më të madhe veprat e qytetërimit islam. I përkthyen ato në gjuhët e tyre dhe i vunë nën kontroll të përgjithshëm. Çdonjeri prej tyre e kuptoj se për popujt islamë ka pasur mendime jo të drejta – kjo për shkak të injorancës dhe fanatizmit të tyre. Çdonjeri prej tyre sqaroi karakterin, përmbajtjen, thelbin dhe nivelin e qytetërimit islam, si dhe shpjegoi se qytetërimi i tanishëm evropian ka lindur drejtpërdrejt nga qytetërimi islam. Në ditën e sotme, kjo karakteristikë është një e vërtetë që është e dëshmuar me anë të historisë dhe nuk lë vend për ndonjë kundërshtim, dyshim dhe luhatje.

Për shkak se nuk ekzistojnë vepra që do të vlerësonin punën e popujve të qytetëruar të Azisë së vjetër, më i përsosuri i qytetërimeve të lashta konsiderohet qytetërimi grek. Sado që është një e vërtetë e sigurt dhe e padiskutueshme se dijetarët grekë janë

mësuesit e parë në tërë botën, (megjithëkëtë) po ashtu, tani të gjithë realistët evropianë janë të një mendjeje se shkolla e parë e popujve evropianë ka qenë Andaluzia (Spanja - M.P.) - atëbotë në duart e muslimanëve – dhe mësuesit e asaj shkolle ishin muslimanë.

3

Një grup dijetarësh të Evropës, qytetërimin islam e quajnë “*qytetërim arab*”, por një lagje dijetarësh realistë vërtetojnë se ky emërtim nuk është i drejtë. Në të vërtetë, sado që shumica e veprave të qytetërimit islam janë në gjuhën arabe, gjuha arabe në atë kohë – ashtu siç është edhe sot në një farë mase – ishte gjuhë shkencore e të gjithë popujve islamë. Madje, edhe dijetarët e Stambollit, këtu e një shekull më parë, shumicën e veprave shkencore dhe letrare i shkruanin në gjuhën arabe. Për këtë janë dëshmitare veprat e dijetarëve, si: Kemal Pashazade, Ebu-s-Seudi, Mulla Gyroni, Katib Çelebiu, Ragib Pasha etj.

Ashtu siç ishte gjuha latine në atë kohë gjuhë shkencore dhe letrare e të gjithë popujve të Evropës, edhe gjuha arabe ishte gjuhë e përgjithshme shkencore dhe letrare për të gjithë popujt islamë. Persishtja dhe turqishtja përdroreshin sidomos për disa gjëra shumë të vogla që u përkisnin vetëm poezisë, traditës dhe masave popullore. Edhe dijetarët persianë turq, që shkruanin libra shkencorë, ashtu si dijetarët e popujve të tjerë islamë, librat e tyre i shkruanin në gjuhën arabe.

Ata që dëshirojnë ta quajnë qytetërimin islam qytetërim arab, harrojnë se shumica e dijetarëve që ata i konsiderojnë dijetarë arabë, janë joarabë: turq, persianë dhe të kombeve të tjera. Ata, sigurisht, do t’i ndërrojnë mendimet e tyre nëse e dinë se nga dijetarët më të mëdhenjë islamë, për shembull, Ibn Sina është persian, Hakim Farabiu është turk dhe Salahuddin Ejjubi, i cili ka vënë në pah me pjekurinë më të madhe se qytetërimi islam është asi qytetërimi që do të tërheqë vëmendjen evropianëve, është kurd. Nuk ka dyshim se ata do t’i bashkohen mendimit tonë se ai qytetërim është qytetërim islam dhe se të gjithë popujt muslimanë janë pjesëtarë të atij qytetërimit.

Në kohën e lulëzimit të qytetërimit islam, të gjithë popujt islamë që jetonin dhe banonin nga kufijtë e Indisë, Kinës dhe Siberisë, e deri në brigjet e oqeanit Atlantik; në Azi, Afrikë dhe në Evropë, kanë ndriçuar mendjet e tyre me dritën e atij qytetërimit. Ndonëse asokohe nuk kishte mjete qarkullimi e komunikimi të shpejta dhe të lehta si tani, prapëseprapë, sapo botohej një libër në Buhara, arrinte dhe mësohej në medresetë e Andaluzisë dhe, duke kaluar shkretëtirat e Afrikës, arrinte në Sudan, e duke kapërcyer dallgët e Oqeanit, arrinte deri në Sumatra. Për veprat e Ibn Sinasë që paraqiteshin në Lindjen e Largët, diskutohej e polemizohej në vendtubimet e dijetarëve dhe filozofëve të Kordovës, kurse për mendimet dhe idetë e Ibn Ruzhdiut, që ngriheshin në Perëndim të Largët, diskutohej në vendtubimet e shkencëtarëve të Bagdadit. Çdo anë tjetër e rruzullit tokësor ishte e mbytur në errësirë, injorancë dhe në fanatizëm. Kështu, vendet islame ishin të lulëzuara me dritën e diturive dhe me qytetërimin.

Qytetërimet që janë paraqitur para qytatërimit islam, kanë qenë të kufizuara dhe të veçanta vetëm për një popull e për një bashkësi. Për shembull, edhe në kohën e qytetërimit më të ndritshëm të grekëve, popujt e tjerë, që ndodheshin në vendet e largëta 40-50 orë (rrugë) nga Athina, e cila ishte djepi i qytetërimit grek, ishin në një gjendje të egër. Sado që grekët arritën të sillnin qytetërimin e vet deri në Itali e në Afrikë, nga njëra anë, dhe deri në brigjet e Detit të Zi, nga ana tjetër, qytetërimi i tyre edhe në ato vende mbeti i kufizuar dhe i veçantë vetëm për ata dhe popujt e tjerë nuk arritën t'i fusnin në kuadër të qytetërimit të vet.

Qytetërimi islam, ndërkaq, nuk mbeti i kufizuar dhe i veçantë vetëm tek një popull dhe tek një bashkësi. Ai u shfaq pas paraqitjes së Fesë islame dhe u bë shtyllë themelore e asaj feje. Për shkak se arriti në atë shkallë që të mund të bëhej dhe të ishte i përgjithshëm, (qytetërimi islam) menjëherë përfshiu dhe ndriçoi tërë anët e botës, ashtu siç përhapen dhe ndriçojnë rrezet e diellit kur lind. Dhe, duke pranuar Fenë islame, ajo filloi ta ndriçojë dhe t'i nxjerrë në dritë të gjithë popujt dhe të gjitha bashkësitë që hyjnë në kuadër të atij qytetërimi.

Qytetërimi grek dhe qytetërimet që janë paraqitur para tij, janë themeluar e janë zhvilluar në mënyrë shumë të ngadalshme, madje edhe qytetërimi i tanishëm evropian arriti të dilte në shesh vetëm pasi u kacafytën një kohë shumë të gjatë me injorancë dhe me fanatizëm shkencat, dituritë dhe e vërteta; pasi me mijëra njerëz u ngritën kundër injorancës, mizorive dhe erësirës, duke sakrifikuar jetën e tyre për të vërtetën dhe për lirinë; pasi derdhën aq gjak dhe pasi ndodhën aq kryengritje. Qytetërimi islam, ndërkaq, u paraqit menjëherë dhe me lehtësi të madhe. Për një kohë shumë të shkurër, duke u pasuruar dhe duke u plotësuar dhe përsosur, ai (qytetërimi islam – M.P.) përfshiu tërë Botën Islame.

Për t'u qytetëruar, populli islam nuk kishte nevojë për takime dhe përvoja që në fillim, sepse i gjeti të gatshme veprat e mbetura të qytetërimeve të popujve të vjetër, trashigimtar i të cilëve është, domethënë, veprat e qytetërimeve të haldesve, asirasve, midiasve, egjiptianëve dhe të grekëve. Me zhdukjen e këtyre qytetërimeve, mund të formohej një qytetërim më i plotë dhe më i përsosur, ashtu siç ndodhi. Muslimanët vetëm i morën veprat e lëna të këtyre popujve të qytetëruar. Pasi gjetën shkallën dhe nivelin e të parëve dhe pasi ndriçuan e zgjuan mendjet dhe idetë e tyre, u lëshuan dhe u shpërndanë për të kërkuar zbulime, shpikje dhe përvoja, kështu që atë qytetërim e nxorrën dhe e përsosën në një shkallë akoma më të lartë. Fillimisht ata përkthyen në gjuhët e tyre dhe i mësuuan veprat e filozofëve grekë, si: të Platonit, Aristotelit, Euklidit e të shkrimtarëve, si p.sh., të Ptolomeut, pastaj ato i shpjeguan hollësisht. Dhe, për t'i zgjeruar arritjet e veta shkencore, për ato vepra të tyre shkruan komente, shpjegime, shënime dhe shtojca të ndryshme. Dhe në fund, u pajtuan për shumë shpikje dhe zbulime të cilat as që kishin kaluar bile nëpër mendjen e të parëve të tyre. Qytetërimi islam u paraqit menjëherë dhe mundi të përhapej e të përsosej me një lehtësi shumë të madhe.

Qytetërimi islam nuk u paraqit duke kundërshtuar, duke sakrifikuar jetë (njerëzish) dhe duke krijuar vështirësi e fatkeqësi. Ata që kundërshtuan dhe bënë pengesa në zhvillimin dhe në ngritjen e qytetërimit në Evropë, qenë pushtetet me fanatizmin e tyre fetar. Feja islame, ndërkaq, urdhëronte kërkimin e diturisë, të shkencës dhe të së vërtetës. Ashtu siç ishte vetë ajo që u jepte përkrahje të denjë, që i stimulonte dhe që i drejtonte

ithtarët e vet në kërkimin dhe në hulumtimin e qytetërimit, edhe pushtetet islame ishin themeluar mbi bazën e parimeve islame. Pikërisht duke u ruajtur nga ushtrimi i terrorit dhe i vështirësive, ato jo vetëm që nuk penguan e ndaluan paraqitjen dhe zhvillimin e qytetërimit, por madje u bënë shërbëtorët e parë të qytetërimit. Nëse i hidhet një sy historisë së popujve islamë, do të shihet në mënyrë shumë të qartë se sa shërbime kanë bërë dinastia Emevite (Omejadët), qoftë në lindje qoftë në Andaluzi (Spanjë –M.P.); dinastia Abasite, në vendet lindore dhe mbretërit e sulltanët islamë që kanë ardhur më pastaj, - në përhapjen, në ngritjen dhe në zhvillimin e shkencave, të diturive dhe të qytetërimit në çdo anë të vendeve islame; do të shihet se si dhe sa i kanë ndihmuar dhe i kanë përkrahur shkencëtarët dhe sa e kanë lehtësuar çështjen e ngritjes dhe zhvillimit të qytetërimit.

Ja pra, me paraqitjen e menjëhershme të qytetërimit islam, u bë aq lehtë e shpejtë edhe ngritja, zhvillimi dhe përhapja e tij. Atë (qytetërimin islam – M.P.), sikurse u shpjegua më lart, edhe pse për bazë pati qytetërimet e vjetra, feja dhe pushteti islam nuk e kanë penguar, përkundrazi, ai është zhvilluar në saje të tyre.

5

Shkaku kryesor pse këtë qytetërim e kemi quajtur qytetërim islam, nuk qëndron në faktin se gjendet vetëm te popujt islamë, por pikërisht për shkak se është fryt i Fesë islame, nuk mund të quhet me emër tjetër përveçse kështu. Sido që të jetë, qytetërimi grek dhe qytetërimet e popujve të tjerë të vjetër, sado që i kanë shërbyer këtij qytetërimi, ato vepra të qytetërimit të popujve të përmendur, me kohë janë lënë pas dore, nuk janë përfillur, sepse dolën në shesh vepra akoma më të plota. Ata kur kishin arritur një shkallë beduine (nomade), i kishin tubuar veprat e qytetërimit të tyre, por ajo që bëri të kenë një qytetërim të ri, ishte pikërisht shfaqja e Fesë islame. Sado që ata kishin ndihmuar në themelimin e qytetërimit islam, baza dhe themeli i kësaj ndërtese të re është ngritur mbi baza të drejtësisë dhe njohurive të Fesë islame. Muslimanët kanë marrë vetëm njohuritë dhe veprat filozofike e shkencore të grekëve, po nuk kanë marrë sistemin dhe rrugën e tyre. Shkurt, ata kanë shfrytëzuar dhe kanë pasur dobi nga qytetërimi grek dhe nga qytetërimi i popujve të tjerë të vjetër, por nuk i kanë imituar ata. Dhe, edhe veprat që kanë marrë, i kanë studiuar, i kanë analizuar hollësisht dhe i kanë vlerësuar dhe ato, pasi ua kanë përshtatur njohurive islame, i përvetësuan, dhe, meqë me kalimin e kohës arritën një shkallë më të lartë, qytetërimi islam, përveç që u përsos shumë më tepër se qytetërimi grek, nuk i ngjet fare atij dhe është në një formë dhe në baza krejtësisht tjera.

Nuk mund të themi se qytetërimi islam është prodhim mendor dhe përpjekje e popullit arab, sepse atëherë arabët edhe para Islamit do të duhej të ishin të qytetëruar në këtë shkallë dhe, së bashku me arabët, do të duhej të mos qytetëroheshin edhe popujt e tjerë islamë. Mund të themi lirisht se qytetërimi islam është fryt dhe prodhim pikërisht i Fesë islame, sepse ky qytetërim është paraqitur bashkë me paraqitjen e Fesë islame; ngado që ka arritur Feja islame, ka arritur edhe ai qytetërim; cilido popull të ketë pranuar Fenë islame, në gjirin e tij do të jetë futur edhe ai qytetërim. Ai qytetërim është rezultat dhe prodhim i Fesë islame, sepse shumë ajete urdhëruese të Kur'anit dhe shumë hadithe të Pejgamberit a.s. janë mbështetje dhe argument i tij. Ai qytetërim është prodhim i fesë islame, sepse shembujt e parë të atij qytetërimi popullit islam i janë treguar personalisht nga ana e Pejgamberit a.s. dhe as-habëve të tij të respektuar; sepse Kur'ani Kerim është udhërrëfyes i qytetërimit; përshkruan drejtësinë dhe zbatimin e saj;

vlerëson shkencën dhe diturinë. Pejgamberi a.s. urdhëron duke thënë: “*Kërkoni diturinë nga djepi deri në varr*”, edhe “*Kërkoni diturinë, në qoftë dhe në Kinë*”! Ashtu siç janë bërë shembull i qartë secili nga as-habët e respektuar dhe dijetarët e tjerë të mëdhenj islamë, për sjelljet e bukura dhe zemërgjerësinë e tyre, po ashtu ata nuk qëndruan anash as në shërbimet për dituri, njohuri dhe qytetërim, dhe as në dëshirën e krijimit (themelimit) të qytetërimit.

6

Popujt e Gadishullit Arabik, që është djepi i Fesë islame, me këtë fe panë dritën e tyre. Porsa shpëtuan nga besime të kota e zakone jo të mira, shkretëtirat e atdheut të tyre u bënë të ngushta për ta, prandaj ata do të kërkonin vende ku do të jetonin më mirë dhe do të themelonin një qytetërim të ri. Kështu, këtë fe, e cila ua çeli sytë, ata e përhapën nëpër vende të tjera të botës. I shpëtuan njerëzit nga tirania dhe nga injoranca dhe, për të themeluar një qytetërim të ri, prijësit islam u shpërndanë nëpër vise të ndryshme të botës. Kur drita islame filloi të ndriçonte viset e Sirisë e Irakut dhe Egjiptit (Misirit) e Iranit, ato vise filluan një jetë të re, nisën të vëreheshin gjurmë qytetërimi, ashtu sikur toka që s’ka parë shi një kohë të gjatë, sikur toka që gati ka kaluar në një tokë jopjellore, e që përnjëherë ujitet.

Ky qytetërim ndriçoi dhe u zgjerua menjëherë, ashtu sikur zjarri që flakëron përnjëherë. Përhapja dhe zgjerimi i Fesë islame solli përhapjen dhe zgjerimin e qytetërimit islam, dhe zhvillimi ngritja e qytetërimit islam ndihmuan përhapjen dhe përgjithësimin e Fesë islame.

Muslimanët nuk u mjaftuan dhe nuk u kënaqën me ndezjen rishtazi të një pishtari të qytetërimit vetëm në Siri e Irak dhe në Misir (Egjipt) e Iran, të cilët që në krye të herës kanë qenë vende të qytetërimeve të lashta, por me atë pishtar, me atë mjet ndriçues ata u përpoqën të ndriçonin edhe fushat e ngrira (akullnajat) të Tataristanit dhe shkretëtirat e djeguar të Afrikës, të cilat akoma nuk kishin parë ndonjë qytetërim. Pishtarët e diturisë e të shkencës së qytetërimit Islam, të ndezur në Bagdad, Sham (Damask), Misir (Egjipt), Isfahan, Buhara, Samarkand, Herat, Shiraz, Kirvan, Marok (Fas), Kordovë e Granadë, do të ndriçonin gjysmën e Azisë Perëndimore, gjysmën e Afrikës Veriore dhe një pjesë të madhe të Evropës. Dhe, tregtarët arabë, duke shëtitur Oqeanin e Qetë, i shpëtuan nga gjendja e egër popujt e ujdhesave e të bregut perëndimor të Indisë e të Kinës dhe popujt e bregut lindor të Afrikës, të cilët pastaj vazhduan të qytetëroheshin dhe të ndërgjegjësoheshin.

Tetë-nëntë shekuj pas paraqitjes së Islamit, qytetërimi ishte vetëm në duart e muslimanëve. Në rruzullin tokësor, përveç popujve islmë, nuk kishte ndonjë komb dhe bashkësi të qytetëruar. Azinë dhe Afrikën, të cilave me lufërat dhe me shkatërrimet e vazhdueshme romakët u kishin sjellë fatkeqësi të tjera, qytetërimi islam do t’i nxirrte nga një gjendje kaotike dhe e shkatërruar. Muslimanët i gjallëruan ata me një qytetërim të ri. Edhe evropianët i shpëtuan nga veprat e tmerrshme dhe të egra, që kishin lënë popujt e egër që ishin vërsulur nga Veriu. Janë muslimanët pra ata që u treguan popujve të këtyre anëve shembullin e një qytetërimi.

Evropianët, meqenëse nuk kishin fare njohuri mbi qytetërimin e lashtë grek, vazhdonin të mësonin (për të) në medreset e porsahapura të Andaluzisë. Bile aty ata mësuuan edhe emrat e dijetarëve të vjetër grekë. Tekstet burimore të dijetarëve grekë, si dhe shumë vepra të tyre të humbura, i morën nga përkthimet që gjendeshin në gjuhën arabe.

Halifet¹² islamë kanë bërë përgaditjet e nevojshme për themelimin dhe ngritjen e qytetërimit islam. Kur filluan të braktisnin luftimet, me tërë qenien dhe fuqinë e tyre u dhanë për gjallërimin e diturisë dhe shkencës, që janë shtyllat kryesore të qytetërimit, dhe bënë që nga të gjitha anët e botës në vendet islame të silleshin dijetarë, shkencëtarë dhe përkthyes. Filluan t'i përkthenin veprat e grekëve dhe të asirasve, si dhe veprat e tjera të vjetra; filluan të hapnin shkolla, medrese, universitete, debate shkencore etj. Harun er-Reshidi iu kërcënua me luftë të hapët mbretit të Bizantit, me kërkesë që ti dërgonte nga Konstantinopoli (në Bagdad – M.P.) disa nga dijetarët më të njohur dhe më të zgjedhur të gjuhës greke, kurse djali i tij, El – Memuni, librat grekë dhe të tjerë të përkthyer në gjuhën arabe, i vinte në kandar dhe peshën e tyre e paguante me ar.

7

Para se të paraqitej Feja islame, arabët merreshin vetëm me poezi. Nga shkencat, ata pak njohuri kishin vetëm për astronominë, nuk vërehet asnjë temë dhe asnjë libër a broshurë që i përket shkencës.

Pas paraqitjes së Islamit, ndërkaq, është përsosur mjaft shumë pastërtia dhe qartësia stilistike si dhe fushat e ngushta të tjera të letërsisë. Gjuha arabe u përsos dhe u zgjerua jashtëzakonisht, kurse gjuha persiane, duke u riformuar, u zgjerua mjaft dhe u bë gjuhë zotëruese e letërsisë. Edhe gjuha turke, sa filloi të shkruhej me shkronja arabe, duke u përkthyer dhe duke u zbuluar edhe shkenca të tjera të llojllojshme, nisi të përsosej e të zhvillohej me hapa të shpejtë.

Për të nxjerrë në shesh shkallën dhe thelbin e qytetërimit islam, duhet sqaruar e shpjeguar shkurtimisht se në çfarë gjendjeje ndodheshin secila nga llojet e diturive dhe shkencave të popujt islamë; duhen shpjeguar e sqaruar shkurtimisht veprat kryesore të dijetarëve eminentë që janë marrë me fusha e disiplina të ndryshme të dijes dhe të shkencës.

¹². E kemi përdorur variantin *kalife*, sepse është më afër origjinalit. Varianti *kalif* ka hyrë në gjuhën shqipe përmes gjuhëve evropiane. Kështu do të përdorim edhe *halifet* për *kalifat*

Astronomia

8

Në gjuhën arabe u sollën dhe u përkthyen vepra të nduarnduarshme. Të ushtruarit dhe të mësuarit e tyre në Botën Islame filloi në kohën e Ebu Xhafer Abdullah el-Mensurit, i cili ka qenë halifja i dytë i abasinjve. Halifja i lartëpërmendur ka qenë një dashamirës i denjë i shkencës dhe i diturisë. Ai astronominë e kishte nxënë nga një dijetar indian. Këtë dijeni e barti në gjuhën arabe. Ndonëse dëshironte dhe kishte për qëllim të përhapte atë në Botën Islame, më vonë, duke mësuar se kjo shkencë ishte më e zhvilluar te grekët, hoqi dorë nga huazimi i veprave të qytetërimit të indasve, të cilët ishin më mbrapa. Për këtë shkak ai tregoi interesim të madh dhe dëshirë të flaktë që t'i sillte e t'i përkthente (në gjuhën arabe – M.P.) veprat e shkencëtarëve grekë.

Atëbotë, disa dijetar grekë nestorianë, të cilët përkrahnin idetë filozofike të Platonit, për shkak se kishin edhe disa ide të mira të tyre, që nuk i përshtateshin fanatizmit të krishterimit, duke konsideruar me të drejtë se do të dënoheshin dhe do të persekutoheshin nga ana e Perandorisë së Bizantit, ikën dhe qenë të shtrënguar të fshiheshin në viset e Azisë. Ata, ndonëse kishin themeluar një shkollë në qytetin e Edesë¹³, d.m.th. në Urfe, ajo shkollë u rrënuar dhe u shkatërrua nga Perandoria e Bizantit, nga ana e mbretërve Zinun – Izvirijan. Ata (dijetarët grekë – M.P.) u shpërndanë andej – kënde; disa prej tyre shkuan madje deri në viset e Horosanit dhe atje, në Nishapor themeluan një shkollë të rëndësishme. Shumica prej tyre ndërkaq kishin mbetur në ato anë, të dëbuar e të dëmtuar, në një gjendje të mjerë.

Ebu Xhafer el-Mensuri këta dijetarë i mori në mbrojtjen e tij, me qëllim që të përfitonte nga njohuritë e shkathtësitë e tyre, veç se me kusht që ata të largoheshin e të shmangeshin nga Bota e Krishterë. Ata i përdori për të përkthyer në gjuhën arabe veprat greke të diturive e të shkencave, në mënyrë që të përhapeshin ato në Botën Islame.

9

Edhe pasardhësit e Ebu Xhaferit, duke ndjekur të njëjtën rrugë, do të përpiqeshin të shumëfishonin e të shtinin cilindo lloj të njohurive e të diturive që kishin shërbyer për zgjimin dhe zgjerimin e mendjes njerëzore në Botën Islame, në një kohë kur Evropa shtypej nën barrën e rëndë të fanatizmit dhe injorancës. Për një kohë shumë të shkurtër, tubuan shkencëtarët më eminentë nga të gjitha viset e shteteve të mëdha që ishin në kuadër të Hilafetit Islam; përkthyen veprat më të çmuara dhe më të dobishme të dijetarëve të Greqisë dhe kështu i mbushëm bibliotekat e mëdha që patën themeluar. Në shumë shkolla të mëdha që ishin hapur në Bagdad, krahas shkencave të tefsirit dhe

¹³ Për qytetin e Edesë (Edhesë) Sami Frashëri në Kamus al A'lam (vëll. II, fq. 813) shkruan se është një qytet i lashtë dhe i përmendur, që gjendet në anët e Selanikut. Emri i këtij qyteti lidhet, thotë Samiu, me një "edh". Kështu e kanë quajtur Pellazgët, e pastaj edhe shqiptarët, pra, Edese (Edhese) do të thotë "Qyteti i Edhit".

hadithit, mësoheshin edhe veprat e dijetarëve, të Aristotelit, Hipokratit, Galienit, Euklidit, Arkimedit, Ptolemeut etj. Edhe për diskutimet e konsultimet e çështjeve të rëndësishme shkencore dhe letrare, qenë ngritur shumë godina të mëdha. Universiteti i Bagdadit kishte shërbyer jashtëzakonisht shumë për ngritjen dhe zhvillimin e astronomisë në mesjetë.

Pas Ebu Xhafer Mensurit, Memuni, halifja i shtatë i Dinastisë së Abasidëve, më i dituri, është ai që më së shumti ka ndihmuar në përhapjen dhe përparimin e diturive e të shkencave. Në kohën e hilafetit të Memunit, shkencat dhe dituritë përparuan dhe u përhapën në atë shkallë në Botën Islame, sa që periudha qeverisëse e këtij halifeje është faqja më e ndritshme e historisë së qytetërimit islam. Në qoftë se në historinë e Greqisë së vjetër periudha e Peraklisit konsiderohet periudhë e frytshme dhe e lumtur, atëherë, edhe në historinë islame, po të konsiderohet periudha e Memunit një periudhë e tillë e frytshme dhe e lumtur, është e meritueshme, dhe kurrsesi nuk mund të merret për gabim.

Përveç Ebu Xhaferit dhe Memunit, në përparimin e diturive ndihmuar jo pak edhe Harun er-Reshidi dhe Muhamed el-Mehdiu. Edhe në kohën e qeverisjes së tyre, përveç që u përkthyen në gjuhën arabe shumë vepra greke, respekti dhe nderimi që kishin këta dy halife për shkençarët e nderuar, u bë shkak që të dilnin në dritë mjaftë poetë, letrarë dhe shkencëtarë të fushave të ndryshme. Mesihullahu, astronom i njohur, Ahmed bin Muhamed Nihavendiu, i pashoq në shkencën për matjen e largësisë së yjeve me teleskop, dhe Hexhijje bin Jusufi, i cili i pari solli dhe përktheu në gjuhën arabe librat matematikore të Euklidit, - jetuan në periudhën e këtyre dy halifeve.

Asokohe te muslimanët edhe shkencat e mekanikës përparoi aq shumë, sa që ora me zile, që i dërgoi halifja Harun er-Reshid mbretit të Francës, Karlit të Madh, bëri të Çuditej gjithë Evropa. Bile nuk ishte shkruar gjërisht në histori se sa të shumta e sa të përsosura ishin veprat artizanale të këtij lloji në Bagdad. Njoftimet e shkruara nga ana e historianëve evropianë për orën me zile që i qe dërguar Karlit, janë argument i mjaftueshëm dhe flasin mjaft se sa e përsosur ishte shkencat e mekanikës në botën e asokohshme islame.

Memuni është ai që plotësoi dhe çoi përpara punën e Ebu Xhafer el-Mensurit. Ky personalitet mori pranë vetes dijetarët dhe shkençarët më të zgjedhur të kohës dhe natë e ditë përpiquej për përsosjen e shkencave e të diturisë. Ashtu sikur mblodhi të gjitha veprat e dijetarëve grekë të Aleksandrisë, duke ua paguar të gjitha shpenzimet, po ashtu, edhe nga Athina mori shumë vepra greke, falë mardhënieve të mira që kishte me Perandorinë e Bizantit, dhe pastaj urdhëroi që të përktheheshin të gjitha. Në kohën e Harun er-Reshidit, Jahja bin Halidi, për të parën herë, me ndihmën e një mekkasi, përktheu rishtazi tërësisht *Mexhestinë*,¹⁴, e cila ishte përkthyer më parë në gjuhën arabe, dhe urdhëroi të bëheshin hartat e tabelat e plota astronomike të lëvizjeve të trupave qiellorë. Së bashku me Jahjanë, edhe Sened bin Aliu dhe Halid bin Abdulmelik Merverrudiu, të cilët u përpoqën të përkthenin *Mexhistinë*, zbuluan disa njohuri të reja në shkencën të astronomisë dhe astrologjisë. Këtë shkencë e zgjeruan edhe më shumë dhe qenë të suksesshëm në korrigjimin e *Mexhistisë* së Ptolemeut.

Dy astronomët: Ali bin Bahteriu dhe Ali bin Isai, me ndihmën e dy shkencëtarëve të tjerë të përmendur, pas një përvoje eksperimentale, matën dhe vërtetuan shkallët e gjatësisë dhe gjerësisë së rruzullit tokësor.

Në kohën e hilafetit të Memunit, Ahmed bin Abdullah el-Hebbashiu, duke u mbështetur në përvojën e tij personale, pa u kushtuar vëmendje njohurive të mëparshme,

¹⁴. Vepër e Ptolemeut, e cila në Evropë është e njohur me emrin Al-Mageste.

bëri tri tabela astronomike, duke imagjinuar lëvizjet e planetëve. Edhe Abas bin Seid el-Xhevheri, Ibn Is-hak Kesufi, Abdullah bin Sehl el-Ferganiu dhe astronomë të tjerë të njohur, vepruan njësoj; ata i ngritën jashtëzakonisht famën dhe zërin periudhës së Memunit. Këta astronomë gjetën shumë gabime në shkencën e astronomisë të grekëve. Përveçse vërtetuan vijat e lëvizjeve të planetëve, patën sukses të zbulonin se largësia e Diellit nuk është e përhershme nga planeti i Tokës, se shenjat diellore dhe zënia a errësimi i Hënës dhe Diellit janë fenomene që ndodhin. Patën sukses të zbulonin gjithashtu shumë hollësi, lidhur me shfaqjen e yjeve me bisht (meteorëve).

Këto personalitete që i shërbyen dhe ndihmuan kaq shumë disiplinën shkencore të astronomisë, nuk janë të parët që kanë vënë në qarkullim këtë shkencë në Botën Islame. Para tyre, Muhammed bin Ibrahim el-Fezariu kishte shkruar një libër të mirë, ku krahason astronominë indase dhe greke; Ahmed bin Muhammed Nihavendiu, në Nishapor, merret me eksperimentimin e vëzhgimin e trupave qiellor dhe bënë tabela të reja astronomike në veprën me titull "*el-Musta'mel*", ku shpjegon venerimin e trupave qiellorë. Pastaj, i lartëpërmenduri Mesihullah, i cili kaloi tërë jetën në kohën e halifetit të Mensurit, nxori në dritë një vepër të plotë mbi mjetet për matjen e largësisë së yjeve. Ky personalitet shpjegoi mjaft shumë ide e mendime shkencore të pranueshme e të kërkueshme lidhur me thelbin dhe natyrën e trupave qiellorë, shumica e të cilave janë argumentuar e vërtetuar nga zbulimet e reja të shekullit tonë.

Nga shkencëtarët e famshëm të kohës së Memunit, Muhammed bin Musa el-Havarizmi është kryesori në shkencat matematikore, dhe sidomos shquhej në shkencën e algjebërës. Me urdhërin e halifes së përmendur, ky shkruan një libër të plotë mbi shkencën e astronomisë së indasve me titullin *Sind-i Hind*. Ndonëse personalisht nuk ishte ndër shkencëtarët që u përpoqën e punuan ngushtësisht në disiplinën shkencore të astronomisë, ai ka qenë pioner (lajmëtar) në çdo shkencë e disiplinë shkencore. Meqenëse ishte njohës i shkëlqyer i gjuhës greke dhe kishte shkathtësi të jashtëzakonshme në të shkruar, gjë që e kishte dëshmuar me hartimin e mbi dyqind vëllimeve, ia rriti akoma vlerën periudhës së udhëheqjes së Memunit. Ky personalitet, përveç që përktheu në gjuhën arabe mjaft libra grekë, që nuk ishin përkthyer deri në atë kohë, duke u bërë edhe disa komente e shpjegime tekstuale (në fusnota), vazhdoi (mësimet e tyre-M.P.) dhe në ta shfaqti edhe idetë e zbulimet e tij personale. Si vepra mendore të tij janë: një shkrim i plotë mbi vlerat dhe dobitë e filozofisë; një libër me titull *el-Hikmetu-d-dahilije* ("Filozofia e brendshme"); një numër i konsiderueshëm shkrimesh lidhur me logjikën dhe letërsinë (Filologjinë), shkencat matematikore, aerologjinë (degë e meteorologjisë, që merret me atmosferën), optikën, astronominë etj. Pastaj, ai pati shumë shkrime në mjekësi, dhe mbi të gjitha ai ka shkruar edhe një vepër të mirë për farmacinë (përgatitjen e barnave).

Nga nxënësit e të lartëpërmendurit, Ebu-l-Masheri, i njohur ndër dijetarët evropianë me emrin "Albumazar", është marrë kryesisht me astronomi, ndërkaq më vonë, në përputhje me idetë dhe zbulimet e tij, ka bërë një tabelë të re astronomike të lëvizjeve të trupave qiellorë me titullin *Zixh ebi-l-Ma'sher* ("Tabela astronomike e Ebu el-Masherit").

Edhe pas vdekjes së Memunit, astronomia nuk mbeti pa përparime. Musa bin Shakiri së bashku me tre djemtë e tij: Muhammedin, Ahmedin dhe Hasanin, e zgjeruan dhe e shpunë përpara këtë shkencë. Edhe shumë të tjerë pas tyre kanë bërë të njëjtën punë, kështu që edhe Ibn Junusi ka çmuar e vlerësuar lartë ato vepra. Në librin që e

shkroi me titullin *ez-Zixh el-Hakimijj*, iu afruan deri diku së vërtetës se deri në ç' shkallë gjendet Dielli nga planeti i Tokës dhe, sado që nuk iu dha rasti të zbulonin faktin se Toka rrotullohet pa lëvizur Dielli (Toka rrotullohet rreth Diellit), sidoqoftë, e shpjeguan, madje për këtë arritën dhe në hollësi, se për sa kohë përfundon rrotullimi vjetor.

Observatori i këtyre tre vëllezërve gjendej në urën *Babu-t-Tâk* të Bagdadit. Nga ata vëzhgonin zënien e Hënës a Diellit, korrigjonin idetë e disa paraardhësve të tyre dhe zbulonin njohuri shumë të dobishme për madhësinë e rruzullit të Hënës. Ahmedi, që ishte i mesmi i këtyre tre vëllezërve, ishte i djathtë edhe me shkencat e mekanikës. Ai ka bërë zbulim e shpikje të jashtëzakonshme. Muhammedi (Ebu Xhafer bin Musa bin Shakiri), që ishte më i madhi prej tyre, ka shpjeguar lëvizjet ditore të trupave qiellorë dhe për çdo ditë bënte rendin e ditës (kalendarin). Dijetari i njohur Thebit bin Kurre, në astronomi ka qenë nxënësi i këtij të fundit.

Pasi kishin nxënë bazat e metodat kryesore të shkencave dhe gjërat që ishin zbuluar para tyre, dijetarët islamë, me ndihmën e gjërave të njohura e të ditura, realizonin eksperimente e bënë përpjekje për të zbuluar të vërteta akoma të panjohura. Këto baza e metoda shkencore që i sollën evropianët e sotëm në shkallën më të lartë të qytetërimit, u ndihmuan e u shërbyen pa masë edhe dijetarëve islamë. Ata mbështeteshin në këto metoda shkencore. Kështu, i përmenduri Thebit bin Kurre, ndër të parët në botë ka zbuluar dhe menduar për përdorimin e algjebërës në gjeometri. Ai thajse ringjalli shkencën e gjeometrisë dhe, krahas shërbimeve të jashtëzakonshme në shkencat matematikore e në të tjerat, ai studioi zbulimet e shpikjet e paraardhësve të tij në shkencat e astronomisë. Pasi lodhi mendjen një kohë të gjatë me prova, me keqardhje shpjegoi se nuk kishte mundur të bënte ndonjë zbulim në këto shkenca. Megjithatë, me gjithë faktin se nuk ishte i kënaqur me ndihmën që dha për këto shkenca, ai përktheu rishtazi dhe në mënyrë të plotë *Mexhistinë* e Ptolemeut dhe, pasi plotësoi korrigjimet e dijetarëve islamë që u përmendën më lart, shtoi edhe disa studime të tij. Ndonëse disa dijetarë evropianë e fajësuan këtë personalitet për shpjegimet që i kishte dhënë lidhur me lëvizjet e trupave qiellorë, ky mendim nuk ishte shpikje e zbulim i tij, por një mendim pa mbështetje i trashëguar nga grekët.

Edhe faqet e gjata historike që kaluan midis pariudhës së tre djemve të Musa bin Shakirit dhe periudhës së astronomit Betani, janë të stolisura e të mbushura me studime e zbulime të dijetarëve, si të: Ebu-l-Abbas Fadl bin Hatem en-Niriziu, Muhamed bin Isait, Ebu Abdullah el-Mehaniut etj.

Niriziu që më i dituri i kohës në shkencën e gjeometrisë dhe të astronomisë. Vërtetoi e korrigjoi shumë e shumë studime e zbulime të astronomëve islamë që u paraqitën në kohën e Memunit. Shkroi komente e shënime plotësuese në *Maxhestinë* dhe, afër një shekull pas vdekjes, është një personalitet që ngeli i respektuar dhe i pranuar në mesin e dijetarëve islamë. Atij iu rrit fama edhe për hartimin e tabelave të reja të posaçme astronomike. Edhe pse Ibn Junusi nxori në pah disa gabime të këtij personaliteti, e pranon se ai kishte dhënë një ndihmesë të madhe në përparimin e kësaj shkence.

Mehaniu, shkencëtar i madh (erudit), sado që është paraqitur si matematikan në përmbledhjen e njohur të biografive me titull *Kutuphane-i Hukema* ("Biblioteka e dijetarëve") të Zevzenisë¹⁵, ka mësuar mjaft shumë edhe astronominë, sidomos duke i regjistruar dhe duke shkruar për ngjarjet astronomike, si për shembull, për zënien e Hënës e Diellit, për qasjet e rastësishme të trupave qiellorë etj., që ndodhnin gjatë kohës

¹⁵. Është një qytezë, ndërmjet Horasanit dhe Heratit që, për shkak se ka pasur dijetarë të famshëm, është quajtur "Basra e Vogël" (Kamus al-a'lam, IV, f. 2430.)

së tij; ai la një vepër që do të shërbente jashtëzakonisht në zgjerimin dhe përparimin e diturive e të shpikjeve të ndryshme.

Betaniu, edhe pse personalisht nuk ka bërë zbulime në astrologji dhe në astronomi, duke mbajtur rrugën e Ptolemeut, ka tubuar diturinë dhe zbulimet e dijetarëve islamë që ishin paraqitur deri në kohën e tij; kishte shkruar një vepër të madhe si *Mexhistia*. Me këtë vepër fitoi autoritet të madh, duke lënë anash veprat e parardhësve të tij që kishin bërë disa zbulime, disa prej të cilave ishin zhdukur krejtësisht nga faqja e dheut. Shumë zbulime të dijetarëve islamë i mvishen Betaniut, ashtu siç i mvishen Ptolemeut zbulimet e qytetërimit grek. Sidomos evropianët, gati të gjitha zbulimet astronomike, i lindhin me emrin e Betaniut, që e njohin me emrin *Albatini*. Nga të gjitha, atij i mvishet se paskësh argumentuar se sa vonohet brenda vitit ardhja e Diellit, në krahasim me Tokën, në pikën e qiellit në mes të ditës, kështu që mbetja pas e vitit grek nga viti frëng për dymbëdhjetë ditë, ndodhte për këtë shkak. Megjithatë, qoftë ky korrigjim, qoftë rrotullimi që bën Dielli rreth Tokës (e vërteta duhet të jetë rrotullimi i Tokës rreth Diellit), që ishte një çështje e panjohur te grekët, një sipërfaqe e rruzullit mbetet pa dritë. Që Dielli herë është më afër Tokës e herë më largë saj, të gjitha këto i kishin zbuluar dijetarët islamë të kohës së Memunit, para Betaniut.

Edhe ky personalitetet (Betaniu-M.P.), që ka jetuar në shekullin e katërt të hixhretit (d.m.th. shek. 10), kishte mbledhur shpikjet e paraardhësve të tij, në mënyrë që të mësoheshin më shumë dhe më lehtë. Në observatorin që gjendej në Rakka, ai vërtetonte dhe korrigjonte njohuritë e zbuluara e eksperimentet. Nuk mund t'i mohohet në asnjë mënyrë as puna dhe kontributi shumë iu madh që ka dhënë në Universitetin e Bagdadit, dhe në përgjithësi tek pasardhësit, trashëgimtarët e tij.

Duke e prezentuar edhe shekullin e sipërpërmendur (shekullin e katërt – M.P.), sado që ndër astronomët islamë, të cilët kontribuan në zgjerimin dhe përparimin e dijeve me metoda eksperimentale, ka emra të njohur, si: Sehl bin Beshshari, Muhammed bin Muhammed bin Jusuf es-Samarkandiu, Ali Ebu Hasan bin Ismail el-Xhevheriu, Ebu Xhafer bin Ahmed bin Abdullah ibn Hebbashi, Muhammed bin el-Husejn bin Hamid ibn el-Edemi dhe Kusta bin Lluca, që u edukua në frymën e qytetërimit islam dhe shkroi libra të frazeologjizmave arabe, në shekullin e lartpërmendur në shkencën e astronomisë më së shumti kanë kontribuar djemtë e Emaxhurëve turq.

Ali bin Emaxhuri dhe djali i tij Ebu-l-Hasan Ali bin Emaxhuri, që ishin të njohur me mbiemrin Benu Emaxhur, bënë hulumtime dhe eksperimente të njëpasnjëshme për gjysmë shekulli dhe nxorën në dritë një vepër të plotë me emrin *el-Bedi*. Ata përdorën një metodë të re të hulumtimeve në fushë të astronomisë për gjeneratat pas tyre. Të dy dijetarët e spërpërmendur kishin një rob. Edhe ky personalitet me emrin Muflih të cilin e arsimuan dhe e liruan, u ndihmoi jashtëzakonisht atyre. Muflihu shkroi edhe vetë vepra. Ai pati sukses të zbulojë disa situata që lidhen me lëvizjet e Hënës, të panjohura për paraardhësit e tij. Edhe Ebu-l-Hasan Ali bin Emaxhuri nxori në dritë njohuri të rëndësishme për formën e Hënës, duke konstatuar se skajet e Hënës për së gjeri nuk janë gjithnjë të përhershme.

Halifja i dymbëdhjetë i Dinastisë së Abasidëve, i cili erdhi në pushtet pas Memunit, mblodhi dijetarët më eminentë të kohës dhe derisa sa po përpiquej t'i shpinte përpara shkencat dhe dituritë, vendi i tij po vazhdonte të zvogëlohej gradualisht. Ashtu siç i dolën

nga dora Andaluzia, Magrebi (Maroku), Afrika dhe Egjipti, edhe në viset e Horasanit e Iranit filluan të çonin krye disa prijës fisesh. Hilafeti i Bagdadit gati po ndahej dhe rreziku gjithnjë e më tepër po shtohej. Megjithatë, rruga që zbatohet për shkencat dhe dituritë, nuk ishte e pafrytshme. Përveç në Bagdad, shkenca e astronomisë studiohej me një interesim të madh edhe në Damask (Sham), Shiraz, Samarkand, Nishapor etj., pra ajo vazhdonte të zhvillohej. Vetëmse me shtimin e mbretërisë (principatave) të Iranit dhe, kur filloi të binte fuqia dhe autoriteti i halifeve abasidë, edhe shkencat e dituritë që ishin duke përparuar gjithnjë me ndihmën e këtyre halifeve, u gjendën në një rrezik të madh.

Aduddevle¹⁶ dhe Sherefuddevle¹⁷, nga mbretërit (sulltanët) e Dinastisë së Buejhitëve¹⁸, kur vërejtën se filloi të binte niveli i shkencave e i diturive, ndezën rishtaz pishtarët e diturisë dhe u përpoqën të mos harrohej kënaqësia e qytetërimit. Aduddevle mori pranë vetes dijetarët më të mëdhenj që mbeten pas vdekjes së Benu Emaxhurëve si dhe Ebu-l-Kasim Ali ibn-ul-Hunejnin, i njohur me emrin *Ibn A'lem* (që do të thotë “i biri i më të diturit” M.P.) dhe filloi të mësojë e të studiojë prej tij disiplina të ndryshme shkencore. I lartpërmenduri, i cili ishte nga shkencëtarët e kohës, ka qenë autor i një veprë të plotë, që bënte fjalë për trupat qiellorë dhe astronominë, me titull *Feleknuma*, diskutonte e polemizonte vazhdimisht me Abdurrahman Sufiun për çështje shkencore, e sidomos për shkencën e astronomisë. Sjelljet e dijetarëve në këtë mënyrë konsiderohen nder, krenari.

Aduddevle, sado që nuk fitoi famë sa Memuni, nuk mbeti pas tij në ndihmën dhe kontributin që dha për qytetërimin islam. Edhe në kohën e sulltanatit të tij, Universiteti i Bagdadit filloi të lulëzonte e të kthente famën e mëparshme. Dijetarët islamë që filluan të vepronin e të ishin në mbrojtjen e Abdullah Ibn el-Hasan Ebu el-Kasim dhe Kalveziut, të këtyre mbretërve, ishin të privilegjuar. Edhe Xhaferi, djali i Muklefi Bil-lahit, nga halifet abasidë, ka shkruar një vepër shumë të rëndësishme për meteorët (yjet me bisht). Hasan bin Ahmed Hamedani, me origjinë nga Jemeni, në mbrojtjen dhe stimulimin e Sherefuddevles dhe Ebu Naser el-Kumiut etj. kanë jetuar si shkencëtarë në atë kohë në Siri.

Ebu Sehl el-Kumiut, Ebu el Fidaiut, Ebu Bekr bin Sabri, Ebu Husein el-Hizaiut, Ebu Is-hak Ibrahim Hilali, Ebu Saad Fadl Shiraziut, Ebu el-Hamidi bin Muhammed es-Saganiut, Ebu el-Hasan el-Magribiut etj. arritën famë të jashtëzakonshme në kohën e sulltanatit të Aduddevles dhe Sherefuddevles. Ndihmë shumë të madhe në disiplina të ndryshme shkencore dhanë sidomos Kumiut dhe Ebu el-Vefai, mbi të gjithë ata kontribuan në astrologji dhe astronomi. Ata arritën mjaft sukses në korigjimin e veprave shkencore në Universitetin grek të Aleksandrisë. Edhe Is-haku diskutonte e polemizonte me kënaqësi gjithnjë për shkencat matematikore dhe astronomike. Këto shkrime të tij u gjasojnë artikujve shkencorë që botohen tani në Evropë nëpër gazeta e revista. Ishte i shkathët në shkencat e mekanikës. Observatorët, veglat, mjetet dhe objektet tjera, themelimi i të cilave përmendej asokohe në histori, është e kuptueshme se do të dilnin në sipërfaqe me mundin dhe përpjekjet e këtij personaliteti. Në vitet e para të shekullit të pestë sipas hixhretit (pra, shek. 11), në Bagdad, mjeti që përdorej për matjen e lergësisë së yjeve (teleskopi), ishte i gjatë njëzet e një këmbë e gjysmë, kurse i njëjti mjet i Muhammed Haxhindiut, që përdorej po në atë kohë, ishte i gjatë afër gjashtëdhjetë këmbë.

¹⁶ Erdhi në krye të dinastisë së Buejhitëve më 372/982. Për shkak se ishte shumë i suksesshëm mori ofiqin Shahinshah “mbreti i mbretëve”.

¹⁷ Është bir i Aduddevles.

¹⁸ Është një mbretëri (fis persian) që u paraqit në kohën e Abasidëve më 335/946 në viset e Iranit dhe të Irakut.

Ebu el-Vefai lindi në vilajetin e Horasanit. Në vitet e para të shekullit të pestë erdhi në Bagdad. Filloi të bënte korrigjimin dhe përmirësimin e shumë e shumë gabimeve të astronomëve të mëparshëm. Shkroi një libër të plotë për astronominë me titull *ez-Zixhush-Shâmil* (“Tabelat e përgjithshme astronomike”) dhe, për të përfshirë mjaft njohuri dhe zbulime të dobishme, shkroi edhe një vepër tjetër me titull *Mexhesti*. Kjo vepër është më e plota nga të gjitha shkrimet e shkencëtarëve islamë. Njëkohsisht edhe nga veprat që u ka mësuar evropianëve shumë e shumë gjëra nga qytetërimi islam. Se në çfarë shkalle kanë përparuar shkencat në Botën Islame, po edhe metodet për matjen e distancës (largësisë) dhe operacionet e tjera gjeometrike, do të kuptohet qartë nga studiimi i *Mexhistisë* së Ebu-l-Vefait. Kur Hëna gjendet në një pozitë që të formojë një trekëndësh me planetin e Tokës dhe Diellin, nën ndikimin e dy trupave qiellorë, e ndërron vendin. Ngritja dhe lëvizjet e këtij sateliti, ndonëse i mvishet nga evropianët Tikubrahës, një nga astronomët e Danimarkës, këto fenomene, pra ngritja dhe lëvizjet e Hënës, kanë qenë të njojtura e të ditura edhe nga dijetarët e mëparshëm islamë. Edhe ndërrimi i vendit dhe i rrugës së Hënës është zbuluar më përpara, sikurse u përmend më sipër. Kjo çështje shpjegohet në mënyrë të qartë në *Mexhestinë* e Ebu-l-Vefait. Në përkthimet që i janë bërë librit të sipërpërmendur në gjuhët evropiane, atë pasus janë përpjekur ta shtrembërojnë e ta tregojnë gabimisht, porse kjo e vërtetë, megjithatë, nuk mund të fshihet. Për këtë shkak, edhe pse evropianët i ngatërrojnë e i përziejnë thesaret e qytetërimit islam, nuk ka dyshim se sot edhe këto zbulime e shpikje të mëdha, zbuluesit dhe hulumtuesit realistë do ti dinë që të gjithë. Sado që në këtë kohën e shkencëtarëve islamë, që janë udhërrëfyes kryesorë të shkencëtarëve të sotëm, nuk janë zbuluar teleskopi e as mikroskopi, që janë vagla shumë të nevojshme për shkencat e astrologjisë dhe astronomisë, prapëseprapë në këto shkenca, edhe pa këto mjete, janë bërë zbulime të mëdha e të çuditshme nga dijetarët islamë. Askush nuk mund të mohojë se këto zbulime që lidhen me këto shkenca, u përkasin dijetarëve islamë.

Në Lindje, koha e zbulimeve dhe e përsosjes së shkencave astronomike e matematikore, që janë zgjeruar me ndihmën dhe përkrahjen shumë të madhe të halifeve abasidë, mbaron me Ebu-l-Vefain. Pas tij meriton të përmendet Harun bin Aliu, i cili, për të çuar më tutje diturinë e mëparshme tregoi shkathtësi të mëdha në themelimin e tabelave astronomike, veglave për vëzhgim dhe aparateve për matjen e largësisë së yjeve.

12

Në ato kohë, d.m.th. në shekullin e pestë të hixhretit, në vendet e Lindjes, që po kalonin në anarki politike e grindje të vazhdueshme, në çdo anë filluan të formoheshin mbretëri të reja. Asnjëra nga këto mbretëri nuk kishte menduar se gjendja e sigurisë, e ardhmërisë dhe ndjenja e bashkimit do të mund të arrihej duke luftuar për ngritjen e shkencës e të diturisë. Prandaj, në Universitetin e Bagdadit, nga dita në ditë, rënia dhe padija po ngadhnjenin përballë dijenisë. Pas grindjeve e mospajtimeve të vazhdueshme në mes gazveinjve e selxhukëve dhe mbretërive të fiseve të tjera, nga verilindja depërtuan furishëm hordhitë mongole e tatarë në përcjellje të Xhingis-hanit. Ashtu siç i zhdukën dhe i shkatërruan ata veprat kulturore e shkencore dhe përgjithësisht gjurmët e qytetërimit që gjetën para tyre, po ashtu, edhe disa popuj barbarë evropianë, me fanatizmin e tyre të krishterë, u vërsulën drejt vendeve islame. Filluan t’i nënshtonin popujt islamë në Afrikë e Siri. Kjo periudhë kohore që periudha e dekadencës dhe e fatkeqësisë më të madhe pas sukseseve, përparimit dhe rezultateve të mëdha të popujve

islamë. Megjithatë, shkencat, dituritë dhe qytetërimi islam kishin ndriçuar aq sa të mos shuheshin me lehtësi. Prapëseprapë, vepra të mbetura të qytetërimit islam do të gjendeshin gjithandej. Madje, edhe djali dhe pasardhësi i Xhingis-hanit pranuan dhe përqaftuan Fenë Islame dhe qytetërimin e saj. Vetë ata u vunë në shërbim të denjë të veprave të qytetërimit, të cilët baballarët e tyre ishin përpjekur t'i zhduknin e t'i shkatërronin. Por shkëlqimi i mëparshëm në Azi u arrit. Ai pishtar islam vazhdoi të ndriçonte edhe në Afrikë, dhe në Andaluzi.

Egjipti u nda nga halifeti i Bagdadit (nga Dinastia e Abasidëve) dhe u bë qendër e pushtetit të Fatiminjve në shekullin e pastë të hixhretit. Fatiminjtë ndoqën shembullin e Abasidëve. Ata filluan të mblidhnin dijetarët eminentë dhe në këtë mënyrë filluan përpjekjet për ndihmesën e tyre në zgjerimin dhe përparimin e shkencave e diturive. Në kohën e sulltanatit të Abdulazizit e të Hakimit kishte dijetarë të mëdhenj, sidomos, falë zbulime e shpikje të suksesshme të Utkiut e të Ibn Junuzit. Ata fituan nder dhe famë të madhe.

Ibn Junuzi pati zotësi të jashtëzakonshme në shkencën e astronomisë. Ai, duke zbuluar një orë me zile dhe një mjet për vëzhgimin dhe përcjelljen e trupave qiellorë, arriti në atë shkallë që t'i zinte vendin Ebu-l-Vefait. Derisa e kalonte kohën në observatorin që kishte themeluar, në malin Maktem, dhe pasi kishte realizuar shumë eksperimente lidhur me trupat qiellorë, ai për probleme astronomike shkroi një libër të plotë me titullin *ez-Zîxhu-l-Hâkimijj*, i cili zuri vendin e *Mexhestisë*. Komentet, shënimet dhe të gjitha shkrimet e plotësimet e tjera të mëparshme që kishin shkruar shkencëtarët e Bagdadit për këtë libër (për *Mexhestisë* – M.P.) u braktisën, u lanë pas dore. Ai libër filloi të mësohet në çdo anë të Botës Islame. Është përkthyer në gjuhën persiane nga dijetari i njohur Umer Hajjamij (Omer Kajami); në gjuhën Greke nga Karisiu Kukah dhe në gjuhën kineze nga Ku-Shu-Kengu. Nasiruddin Tusi, pasi e kishte studiuar mirë këtë libër, me urdhërin e Hulagu Hanit, shkroi librin *Ezjâxhu-l-Hâmije*.

Në udhëtimin që bëri në Egjipt, aty nga fudi i shekullit të pestë sipas hixhretit, Ibnun-Nebidiu tregon se në bibliotekën e Kajros paskësh gjetur gjashtë mijë libra vetëm mbi astronominë, dhe dy rruzuj qiellorë të vizatuar, njëri nga Ptolemeu e tjetri nga Abdurrahman Sufiu.

Më i madhi dijetar pas Ibn Junuzit, që ka jetuar në Egjipt në kohën e sulltanatit të Fatiminjve, ka qenë Hasan ibn Hejthemi. Ky personalitet ka shkruar mbi tetëdhjetë libra. Ai ka komentuar edhe *Mexhestinë* e Ptolemeut dhe *Mukadimen* e Euklidit; ka shkruar një vepër që përmban studime të llojllojshme e të hollësishme mbi astronominë, ky libri i fundit, për fat të keq, nuk gjendet sot dhe ky është një dëm i madh. Ka shkruar dhe një vepër shumë të rëndësishme mbi shkencat matematikore me titullin *el-Ma'lumatu-l-Hendesije* ("Njohuritë gjeometrike").

Veprat shkencore të qytetërimit islam në perëndim të Afrikës (Magreb) dhe në Spanjë, edhe pse janë paraqitur akoma më vonë se veprat e qytetërimit në halifetin e Lindjes (në Bagdad – M.P.), nuk janë të një shkalle më të ulët. Medresetë e përsosura, universitetet, vendtubimet shkencore dhe bibliotekat shumë të mëdha që gjendeshin në Kordovë, Sevilje, Granadë, Meresi dhe në të tjera kasaba të Andaluzisë e të Afrikës Perëndimore, të mbushura përplot me libra të llojeve të ndryshme, ishin në atë nivel që do t'u bënin konkurrencë medreseve dhe bibliotekave të Bagdadit, Shirazit, Samarkandit, Nishaporit, Shamit (Damaskut) dhe Misirit (Egjiptit). Por ç'dobi, kur fundi i popujve islamë u bë akoma më tragjik: shumica e atyre veprave të qytetërimit u zhdukën

dhe gjeneratat e mëpastajme nuk mundën t'i shfrytëzonin dhe kështu nuk qe e mundur të kuptohej plotësisht shkalla dhe niveli i qytetërimit islam.

Shkencëtarët e dijetarët islamë të Afrikës Perëndimore: Ibn Zerkale, Muslimetu-l-Magrebiu, Umer Ibn Halduni, Jakub ibn Tariku, Ibni Ebi Thulte Ibnu-l-Mesihi, Xhebban ibn Eflahu, Ibnu-r-Ruzhdiu dhe dijetarë të tjerë qytetërimin islam e sollën në një shkallë shumë të lartë.

Muslimetu-l-Magrebiu kishte shkurtuar veprën e Betaniut dhe kishte bërë një vepër të re, kështu që më vonë *vepra Ezjâxh Alfonsije*, që është e para e këtij lloji në gjuhën latine, është kompletuar nga disa njohuri të marra nga kjo vepër e tij. Ibn Thulte kishte kaluar tridhjetë vjetë të jetës së tij duke hulumtuar dhe duke bërë eksperimente astronomike. Edhe Ibn Zerkale ka realizuar shumë prova e eksperimente. Ky ka shkruar shumë studime shkencore për largimin dhe afrimin e Diellit ndaj Tokës dhe për faktin se sa vonohet brenda vitit për të arritur në pikën e mesditës (meridianit).

Shkencëtari i sipërmendur vonimin e Diellit për atë vit e paraqet për afro dyzet e nëntë-pesëdhjetë shkallë, një gjë që në ditët e sotme është arritur të dihet e të vërtetohet saktësisht – se është pesëdhjetë shkallë. Ibn Zerkale, për të realizuar eksperimente, kishte themeluar vetë një observator. Sipas asaj që ka treguar Mekarriu, orët që kishte zbuluar dhe kishte vënë në veprim shkencëtari i sipërmendur, i paskëshin mahnitur të gjithë në kasabanë e Tolies. Ndonëse shumica e shkrimeve të tij nuk ekzistojnë, përkthimet e disa broshurave të tij që gjenden në bibliotekat e Evropës, tregojnë shkallën dhe rëndësinë edhe të veprave të tjera dhe flasin vetiu se sa dëm i madh është humbja e tyre për botën e qytetëruar. Ibn Adhrai, i cili e çmonte dhe respektonte Ibn Zerkalen, ka treguar se ai (Ibn Zerkale-M.P.) nuk kishte mundur të kuptonte se Dielli është në qendër, por e kishte kuptuar se ai nuk mund të sillet reth Tokës dhe kishte supozuar se është i mundshëm rrotullimi i tij (i Diellit) rreth një planeti tjetër.

Ibni-r-Ruzhdi ka jetuar në Spanjë në shekullin e gjashtë sipas hixhretit (pra shek. 12). Ai u morr me dituritë dhe përparoi shumë në hulumtimet e studimet e tij në astronomi, në mjekësi dhe në, filozofi. Në secilën nga këto shkenca ka lënë vepra të konsiderueshme. Në filozofi dhe në misticizëm ka një drejtim të tijin personal. Shkroi një koment të hollësishëm për *Mexhestinë*. I lartpërmenduri kishte vënë re një njollë mbi planetin e Diellit dhe, kur e kishte studiuar mirë atë, kishte kuptuar se pikërisht ishte koha kur Merkuri duhej të kalonte ndërmjet Diellit dhe Tokës. Me këtë ai kishte shpjeguar se një pjesë e zënies së Diellit është rezultat i kësaj pozite.

Akoma më shumë shkencëtarë që jetuan e vepruan në Spanjë, kanë shkruar libra të shumtë për fusha të ndryshme shkencore, por shumica e këtyre shkrimeve e veprave nuk ekzistojnë, janë zhdukur. Te popujt islamë që janë dëbuar dhe janë nxjerrë me dhunë nga trojet e veta, por edhe tek ata që u kanë shpëtuar ngjarjeve tragjike që kanë ndodhur herë pas here, nuk shihen zbulime e shpikje të reja, siç shihen në veprat e shkencëtarëve të Lindjes. Kjo gjë vërehet vetëm përmes sqarimeve dhe shpjegimeve të hollësishme.

Edhe shteti më i largët perëndimor i Afrikës, d.m.th. shteti që asokohe është quajtur Magreb, e sot quhet Fas ose Marok (Merakish), nuk ka qenë i zhveshur nga qytetërimi i përgjithshëm islam. Qytetet e tij: Tanxha, Fasi dhe Merakishi kishin konkurrencë me qytetet e Kordovës, Seviljes dhe Granadës së Spanjës. Shkencëtarët më të njohur të Magrebit (Marokut) janë Bitraxhi dhe Ebu-l-Hasani, veprat e të cilave arritën në duart e gjeneratave të mëvënshme duke u shpëtuar shtrëngatave të kohës. I pari prej tyre ka qenë bashkëkohanik i Ibni-r-Ruzhdiut. Ai merrej me studimin e astrologjisë dhe astronomisë dhe gjeti se të gjithë trupat qiellorë rrotullohen rreth planetit të Tokës pa pasur rrugë. Sidoqoftë, edhe pse nuk ia doli të zbulonte të vërtetën, edhe ky, në mos tjetër, ashtu si Ibn Zerkale, e kuptoi se planeti i Tokës nuk është qendër (epiqendër) dhe lehtësoi rrugën për zbulime të reja.

Edhe Ebu-l-Hasani, i cili jetoi në shekullin e shtatë sipas hixhretit (d.m.th. shek. 13), që kishte njohuri të gjera mbi shkencën e astronomisë e të matematikës, duke shëtitur anembanë Spanjën dhe Afrikën Veriore, zbuloi shumë gjëra dhe caktoi shkallën e gjatësisë e të gjerësisë së shumë qyteteve. Përveç këtyre, ai dëshmoi shumë dëshmi (fakte) dhe eksperimente dhe kontribuoi shumë në shkencën e gjeografisë matematikore e natyrore me veprën *el-Mebâdi ve-l-Mekâsid*. Para disa vjetësh kjo veper u përkthye në gjuhën frënge dhe evropianët mësuan shumë gjëra që ishin të panjohura deri në atë kohë për ta, kurse qytetërimin evropian iu shtuan shumë njohuri.

Dijetarët islamë në atë kohë lanë anash normën e respektit e të nderimit ndaj çdo ideje dhe shkolle të paraardhësve të tyre. Pikëpamjet dhe shkollën e Ptolemeut i braktisën dhe i korrigjuan plotësisht. Duke refuzuar të pranonin se planeti i Tokës është qendra e botës, ata i hapën rrugë zbulimit të madh të Kopernikut.

Anët lindore të shteteve islame, Azia dhe Egjipti, pas shekullit të gjashtë të hixhretit (shek. 12), siç kemi thënë edhe më lart, ishin në flakë e gjak. Pas Gaznevinjve, selxhukëve dhe fatiminjve, hilafetin e Bagdadit e shkatërruan plotësisht mongolët. Në Egjipt, pas fatiminjve erdhën ejubinjët.

Këtë herë qeveritë islame nuk mund të gjenin aq kohë për t'i ndihmuar dituritë dhe shkencat si në kohën e halifëve Abasidë, por, megjithatë nuk i linin pas dore dijetarët islamë, thesaret dhe shërbimet e njohurive as në ato pështjellime të mëdha. Edhe në këto kohë të vështira pati shumë dijetarë e shkencëtarë. Dijetarë të mëdhenj të shekullit të gjashtë sipas hixhretit kanë qenë Ibn Sinai (i njohur në Evropë me emrin Avicena – M.P.), Kaziriu, Fet-hi Ibn Nexhbe, Tenuhiu, Hasan Ibn Musabbah, Muhammed Ibn Umer el-Furkan etj. Më vonë, d.m.th. në shekullin e shtatë sipas hixhretit, shërbime shumë të mëdha në fusha e në disiplina të ndryshme shikencore kanë bërë: në Damask (Sham), Tefiki; në Isfahan, Abdullah bin Shakir bin Ali bin Mat-har el-Medeni; në Bagdad, Ebu Ahmed el-Gazaliu, Hibetullahu dhe el-Haseniu; në shekullin e tetë të hixhretit (shek. 14): në Isfahan, Ebu Hanife; në Bagdad, Mubeshir bin Ahmed; në Horasan, Nasiruddin Tusiu etj.

Në atë kohë të gjitha viset e shteteve islame kishin rënë në duar të zjarrputistëve të Mongolisë dhe të popujve të paqytetëruar të Tataristanit e Turkistanit. Këta pushtues kishin robëruar popujt e qytetëruar të vendeve që i kishin zaptuar, porse qytetërimin e tyre kurrë nuk kishin mundur ta zhduknin. Duke parë se të nënshtruarit janë shumë më përpara se ata në shkencë, në dituri dhe në qytetërim, nënshtruesit, ashtu si të nënshtruarit, u detyruan të pranonin fenë, gjuhën dhe qytetërimin e popujve të qytetëruar që gjetën aty. Kështu, qytetërimi islam nuk humbi as në tragjedi kaq të mëdha, përkundrazi, u bë shkak që ta mbështesnin atë vetë ata. Sulltan Mahmud Gazneviu thirri dhe priti në pallatin e vet shkenctarin e dijetarin e madh, Biruniun. Ai i respektoi dhe i trimëroi dijetarët e kohës. Edhe Xhelaluddin Melikshah Selxhuku sarajet e veta do t'i bënte vendtubime të dijetarëve e të shkencëtarëve. Në pushtet i vinte dijetarët dhe kalendarit të ri që e zbuloi, ia vuri emrin *Târih-i Xhelâlij*.

Djali i Xhingis-hanit, Hulagu, posa e pranoi Fenë islame, synimin e kishte që të zgjeronte qytetërimin islam e t'i përparonte shkencat dhe diturinë. Të gjitha punët ia la dijetarit Nasiruddin Tusiut, i cili ndodhej gjithnjë në shoqëri me të. Djali i madh i Xhingis-hanit, Kubilaj, ndërkaq, dituritë i shpuri deri në Kinë. Për t'i përhapur e për t'i popullarizuar ato, ai kishte marrë me vete në shoqëri shkencëtarin e madh, Xhemaluddinin. Edhe Sulltan Mehmed bin Kelavuni, që ishte nga memlukët, mori nën mbrojtje dijetarët më të dëgjuar në Damask (Sham). Ibn Shatiri, një nga shkencëtarët që ishte nën mbrojtjen e tij, merrej me astronomi, me sistemin e tabelave astronomike, të bazuar në ato të paraardhësve të tij.

Edhe sulltanët e mëdhenjë osmanë, ndonëse ishin të angazhuar natë e ditë me pushtime dhe me zgjerimin e shtetit, nuk i lanë në harresë dhe nuk i zhvlerësuan shkencat e njohuritë, përkundrazi, dijetarët i mbronin dhe nuk i ndanin nga vetja e tyre. Nipi i Timur Hanit, Ulug Beu ndërtoi në Samarkand një observator me shumë instrumente me përmasa të mëdha. Personalisht u mor me astronomi. La një vepër me të cilën tregon, përforcon dhe dëshmon rëndësinë dhe përmasshmërinë e vet, tregon dhe vërteton zgjuarsinë dhe shkallën e dijes së vet.

17

Popujt e qytetëruar e të prapambetur që u vërsulën në Botën Islame, nga Lindja dhe Veriu, pasi ngadhënjyen me forcën materiale-me luftë (pra jo me forcën mendore – M.P.), u mundën dhe u nënshtruan para diturive, shkencave dhe qytetërimit islam. Prandaj, është ky një argument i fortë e i mjaftueshëm që tregon shkallën dhe forcën e qytetërimit islam.

Biruniun (Ebu-r-Rejhan Muhammed bin Ahmed), që e thamë më lartë se ishte nën kujdesin e Sulltan Mahmud Gazneviut, duke qenë shkencëtar i madh dhe i informuar fare mirë për çdo shkencë, sulltani i porsa përmendur, në ekspeditën që bëri në Indi, e mori me vete dhe e vuri në kontakt me dijetarët indas. Ai dëshironte të përfitonte diçka nga shkecat dhe dituritë e posaçme indase, por, kur e pa se shkenca indase ishte shumë më mbrapa, bëri të kundërtën, atyre u dha zbulimet dhe shkrimet e dijetarëve të Bagdadit, e bashkë me to edhe përshkrimet e veprave të dijetarëve grekë. Dhe kjo u bë shkak që në Indi të hynte e të përhapej qytetërimi islam. Ndër dijetarët islamë të Lindjes e të Perëndimit, Biruniu konsiderohet nga më të mëdhenjtë (imam) në shkencat e astronomisë, gjeografisë dhe të matematikës. Shkrimet e tij në secilën nga këto shkenca për shumë kohë u konsideruan manuale në Botën Islame.

Omer Kajami (Umer el-Hajjami) dha Abdurrahman Hazeniu, që ishin nën kujdesin e Melikshah Selxhukut, me eksperimentet astronomike që realizuan me njohuritë e tyre, arritën të korrigjonin kalendarin vjetor iranian dhe të sistemonin kalendarin vjetor “Xhelali”.

Dihet se sistemi diellor i përdorur nga grekët, është me të meta, sepse çdo viti i mbeten nga disa minuta. Këtë gabim që evropianët e kuptuan shumë më vonë, e kishin kuptuar dhe e kishin korrigjuar që në atë kohë këta të dy: Omer Kajami dhe Abdurrahman el-Hazenui. Kalendarin vjetor “Xhelali”, të cilin e sistemuan ata të dy, pothuajse nuk ka dallim thelbësor nga kalendarin vjetor i tanishëm frëng (evropian).

Nasiruddin Tusi, që ka qenë më i dalluari i dijetarëve dhe shkencëtarëve të tubuar në rezidencën e Xhingis-zade Hulagu Hanit, vërejti se po i bëhej respekt dhe nderim i madh nga ana e këtij zotërie të ri (nga Xhingis-zade Hulagu Hanit – M.P.), prandaj, mori krah e guxim të themelonte në Merage një observator me pajisje të plota; t’i tubonte e t’i mblidhte librat shkencore në të gjitha anët: në Havarizm, Siri, Bagdad, Mosul etj., e të formonte një bibliotekë të madhe. Ai bëri shumë mjete e vegla të ndryshme që u përkisnin matjeve të trupave qiellorë dhe shkencave matematikore e fizike, (teleskopë e mikroskopë), zbulime këto të paraardhësve të tij, me ndihmën edhe të dijetarëve të tjerë, si: Muhjiddin Dimishkiu, Fahrudin Halati-i Tiflisiu, Nexhmuddin Kazviniu, Fahrudin Merage-i Musuliu, Muhjiddin Magribiu etj., për dymbëdhjetë vjet rresht nxori në dritë një vepër të madhe me titullin *Ezjâxhu-l-Hâimije*. Ndonëse kjo vepër paraqet pikëpamje të përgjithshme, do të merret vesh se shumë gjëra, me ndonjë modifikim të pjesërishtëm, janë marrë nga libri *Ezjâxh Hâkimije* të Ibn Junuzit. Është kritikuar ashpër, por megjithatë nuk i ka rënë vlera. Reduktimet që i bënë kësaj veprë Ali Shah Buhariu, Nexhmudin Nebudiu dhe Gijathuddin Xhemshid bin Sa’ad el-Hatibiu, u pranuan me kënaqësi dhe kështu kjo vepër u lejua të mësohej në të gjitha medresetë e shteteve islame, deri në shekullin e tetë sipas hixhretit (pra, shek. 14) kur pa dritën vepra *Ezjâxh* e Ibn Shatirit.

Një i quajtur Xhingis-zade, edhe pse sundoi në Iran, në një mënyrë i bëri shërbim qytetërimin islam. Vëllai i tij, Kublaj Hani, ndërkaq, pushtoi Kinën. Me ndihmën e shkencëtarit të njohur, Xhemaluddinit, të cilin e mori me vete, ai ia doli që njohuritë dhe shkencat islame t’i sillte madje deri në kryeqytetin e Kinës. Atje, me ndihmën e Ku-Shu-Kengut, bëri të përktheheshin në gjuhën kineze e të përhapeshin në mënyrë të rrufeshme veprat islame, si *Ezjâxh Hâkimije* e Ibn Junuzit e të tjera.

Pas Nasiruddin Tusiut, famë të madhe krijoi Maru-dh-Dhikr ibn Shatiri, me prjardhje nga Damasku. Shkrimet e sistemuara të tij zunë të mësoheshin në të gjitha medresetë. Sido që të jetë, Shemsuddin Halebiu, Shehabuddin Ahmed bin Gilumullah ibnu-l-Hasibi dhe Ibn Zurejnu-l-Hajri, sado që u munduan dhe u pajtuan t’i braktisin e t’i linin pas dore shkrimet e Ibn Shatirit, nuk ia dolën dot, përkundrazi, librat e tyre mbetën nën hijen e veprave të tij. Shkrimet e Ibn Shatirit vazhduan të gëzonin respekt e famë të madhe, atë famë që e kishin edhe më parë.

Derisa Ibn Shatiri ishte i angazhuar në Damask me hulumtime, studime e shkrime, nga Turkistani doli edhe një pushtues i ri i botës, ai ishte Timurlengu. Ky ripërtriu atë që kishte bërë Xhingis-hani. Ndonëse i zhduku shumë vepra të qytetërimin islam dhe ndonëse shkatërroi mjaft vendbanime, ai u bë deri diku i njohur në astronomi, filozofi dhe në shkenca e tjera. Nuk ishte krejtësisht i zhveshur nga shija e qytetërimin, sepse, ndërsa në disa vende bëri shkatërrime të mëdha, disa të tjera, për shembull, Samarkandin që e zgjodhi kryeqytet, e rindërtoi dhe e stolisi me shumë vepra shkencore e qytetëruese. Pas vdekjes së tij, shumica e vendeve të okupuara djalit të tij i dolën nga

dora. I biri, Shahrahu, meqë ishte njeri i dhënë pas qejfeve e ahengjeve, kryeqytetin e barti në Herat. Kishte qëllim t'i ujdhëhiqte mirë vetëm vendet që i kishin mbetur. Djali i tij, Ulug Beu, ndërkaq, që nga vegjësia kishte dëshirë shumë të madhe për mësimin e studimin e shkencave matematikore, fizike dhe astronomike. Meqenëse këto shkencë i hulumtonte dhe i studionte, për ta plotësuar dëshirën në këtë punë, mori leje nga i ati dhe mbeti në Samarkand. Aty ndërtoi një observator shumë të madh dhe, duke e pajisur me vegla e mjete të nevojshme, shumë kohë u angazhua në hulumtime e eksperimente në fushë të astronomisë. Në këtë disiplinë shkencore la pas vetes një vepër të plotë, me qëllim që emri i tij të mbetet kujtim i përhershëm për njerzimin. Observatori që ndërtoi Ulug Beu në Samarkand, ishte i lartë afër njëqind këmbë, d.m.th., ishte i lartë pothuaj sa kubeja e Aja Sofisë. Sidoqoftë, mënyrën e ndërtimit të observatorit dhe mjetet e tjera nuk i shpiku ai personalisht, sepse, siç kemi thënë edhe më lart, ato i patën shpikur kaheerë shkencëtarët islamë. Megjithatë, janë për t'u vlerësuar e çmuar mjetet dhe pajisjet e këtyra që krijuan njohuritë dhe qytetërimi i Ulug Beut. Me fjalë të tjera, ai ndërtoi një observator të pashembullt (pa konkurrencë) deri në atë kohë. Duke qenë vetë princ dhe nip i pushtuesit të botës (Xhingis-hanit – M.P.), tërë jetën e tij e përqëndroi në dituri; thënë më drejt, të përqëndrohej në dituri e njohuri, -këtë e vlerësonte si krenari, fisnikëri dhe madhështi.

Dijetarët më të famshëm që mblodhi Ulug Beu pranë vetes së tij, kanë qenë: Hasan Çelebiu, i njohur si Kazi-zade, Gajjath Melihuddin Xhemshidi dhe Ali bin Muhammed Kushxhiu. Djali i Kazi-zades, Mirim Çelebiu, komentoi librin e Ulug Beut,

Një shekull e gjysmë pas Ulug Beut u paraqit Kepleri i famshëm. Meqë ai zbuloi dhe argumentoi se Dielli është i palëvizshëm dhe se është Toka ajo që rrotullohet, do të mund të shihet se është nxënësi i fundit i Universitetit të Bagdadit që me pikëpamjet e tij në astronomi, është i ngjashëm me Ulug Beun.

Shkencat matematikore

18

Deri këtu shpjeguar përparimet dhe zhvillimet e bëra nga dijetarët e shkencëtarët kryesorë islamë në astronomi. Dijetarët e shkencëtarët islamë për t'i çuar dituritë astronomike në shkallën e dëshiruar, kanë qenë të shtërnguar të përpiqeshin për t'i shpënë më përpara edhe shkencat matematikore të cilat i zgjeruan dhe i ngritën aq shumë, sa që meritojnë të quhen shpikësit e atyre shkencave. Evropianët shkencat matematikore i morën nga dijetarët islamë për t'u shtuar atyre gjëra fare të pakta.

Dijetarët islamë kanë dhënë kontribut jo vetëm në matematikë, në gjeometri e në algjebër, të cilat pothuajse i shpikën rishtazi, por ata kanë shërbyer shumë edhe në shkencat e mekanikës e të optikës. Veprat mbi makinat ajrore e ujore të Heronit dhe të Eksipejosit qenë përkthyer në gjuhën arabe që në fillim të qytetërimit islam.

Hasan bin Hejthem, që u përmend më lart, ka shkruar libra që përmbajnë shumë njohuri e shpikje mbi optikën, si: *Ru'jet-i Mustekîme* (“Shikimi i drejtë”), *Ru'jetu Mun'akise* (“Shikimi i pathyer”), *Mer'atu Muharrika* (“Pasqyra lëvizëse”) etj. Edhe el-Hazeni, i cili u përmend po ashtu më lartë, ka shkruar një libër të tërë mbi optikën, ku janë përmbledhur njohuri të hollësishme e të plota mbi përthyerjet e pamjes dhe të dritës; vendin që mban substanca që bën reflektim në pasqyrë; në çfarë mënyre nxjerrin nxehtësi pasqyrat e ndezura; madhësia e rrejshme (kuazimadhësia) e lëndëve që shihen në disa situata; për çfarë shkaku duken më të mëdhenj Dielli dhe Hëna kur janë në horizont etj.

Vitlioni, inxhinier polak që shkroi i pari në Evropë një libër mbi optikën, nuk ka shpjeguar asgjë më tepër se ato që ka në veprën e tij dijetari islam, el-Hazeni. Për një problem shkencor që është rrahur, analizuar e zbërthyer në librin e përmendur të el-Hazenit, janë angazhuar një kohë të gjatë matematikanë eminentë evropianë, si: Eslucai, Hajkansi dhe Barovo, por pa sukses, dhe në fund atë problem arriti ta zbërthente Marki Simson. Edhe ky, ndonëse dihet vendi i trupit që do të shohë syri, bën përthyerje (reflektime) mbi një pasqyrë të rrumbullakët dhe përcakton pikën e saj, rregulla këto që analizohen e zbërthehen në gjeometri.

Dijetarët islamë, matematikën dhe gjeometrinë i morën nga grekët, kurse algjebërën thuajse e shpikën vetë, prandaj, e quajtën “*el-Xhebru ve-l-Mukabele*”.

Nuk është e vërtetë se këtë shkencë (algjebërën – M.P.) e morën nga India, sepse indasit, përveç disa shpikjeve greke që kishin depërtuar në viset e tyre përmes nestorianëve, kanë treguar vetë se nuk kanë diçka shkencore origjinale të tyre. Ka mundësi që nga India t'i kenë marrë shifrat (numrat), porse dijetarët islamë i përmirsuan ato dhe, duke i rregulluar format dhe mënyrat e tyre, i vunë dhe i futën në qarkullim me disa forma. Dhe, ata numra që u përdorën te dijetarët arabë të Magrebit (Afrika Perëndimore) dhe të Spanjës janë të njëjtit numra që përdoren tani në çdo anë të Ev-

ropës. Prandaj, edhe nëse muslimanët nuk janë shpikësit e numrave, janë, së paku, përhapësit dhe bartësit e tyre (në Evropë – M.P.).

Që në këhën e halifes Memun, që u përmend më lart, u përkthyen në arabisht veprat e metematikanëve grekë, si: të Euklidit, Tejodusit, Alfonjosit, Hepesiklosit, Minlausit, e të tjerëve. Dijetarët islamë këtyre përkthimeve u bënë komente, shpjegime, i pasuruan me shënime plotësuese dhe pastaj shkruan edhe tekste të reja, duke i çuar përpara ato shkencat dhe duke shpikur përdorimin e rregullave të algjebërës në gjeometri. Për t'i marrë si shembull e për t'u mbështetur te dijetarët islamë, evropianët prej kohës dëshironin t'i shihnin përkthimet (në gjuhën arabe – M.P.) e veprave greke nga shkencat matematikore, sepse dijetarët islamë, duke i mësuar përmendsh përkthimet e shumë veprave greke, tekstet e të cilave nuk ekzistonin, përveç shërbimit që zbulimet e bëra greke të arrinin tek gjeneratat e mëvonshme, kishin zbuluar edhe ca rregulla dhe probleme shkencore, për të cilat grekëve as që u kishte vajtur mendja. Sidomos, meqenëse trekëndëshi këndrejtë (trigonometri) dhe trekëndëshi sferik janë dy vegla shumë të nevojshme për shkencën e astronomisë, mund të thuhet se dijetarët islamë janë pothuajse shpikësit e këtyre dy disiplinave shkencore. Librat e matematikës dhe sidomos ato të teknikës të Hejthemit, Senxharit, Muzaffer Esferudinit, Ibn Ruzhdit dhe të dijetarëve të tjerë të mëdhenjë islamë, që gjenden edhe sot e kësaj dite, si dhe letërkëmbimet shkencore, të cilat ishin në nivelin e një gazete shkencore, të Ebu-l-Vefait dhe të shkencëtarëve të tjerë të mëdhenjë islamë, që i kishin bërë në mes tyre, janë argument i mjaftueshëm që tregon se në çfarë shkalle kishin përparuar shkencat matematikore në Botën Islame. Dijetarët islamë kanë shpikur se numrat e panjohur në algjebër e në matematikë tregohen me shkronja, si dhe shumë shenja të algjebërës e të matematikës.

Shpikjet dhe përparimet në shkencat matematikore të dijetarëve të Bagdadit do të kuptohen nga libri i Betaniut, i cili është si një përmbledhje e shkurtër e veprave të tyre. Shkencat matematikore pas tij i kanë zgjeruar e përparuar edhe më tepër: Muhammed bin Musai, Ebu-l-Vefai, Ibn Junuzi, Ebu-l-Hasan Aliu, Ibn Hejthemi dhe shumë e shumë dijetarë të tjerë. Vetëmse veprat e shumicës së këtyre dijetarëve nuk gjenden dot. Edhe nga ato që ekzistojnë, meqë nuk u kanë rënë në dorë evropianëve tani, shpikjet dhe përparimet e shkencave matematikore të popujve islamë nuk kanë mundur të njihen.

Dijetari Muhammed Bagdadiu ka shkruar një libër të plotë mbi disiplinën shkencore për matjen e sipërfaqes së tokës dhe përpilimin e hartave të saj, duke i shtuar këtij libri edhe një varg çështjesh që lidhen me matjen dhe ndarjen e largësisë. Anën e poshtme të saj e ka rregulluar ai personalisht. Metodot dhe mësimet e dijetarit të lartpërmendur janë të pranueshme dhe të përdorshme edhe sot.

Si rezultat i përparimit të gjeometrisë dhe mekanikës në Botën Islame, u shpikën vegla të ndryshme për përcaktimin e kohës dhe u bë ndarja e fushës së orës, ku tregohen orët dhe minutat. Edhe kjo është vepër e dijetarëve islamë, ashtu si është shpjeguar në librin e Ebu-l-Hasan Magribiut.

Veprat e përkthyera në gjuhë evropiane të dijetarit të përmendur, i kanë shtuar shumë njohuri qytetërimit të tanishëm mbi shkencat matematikore.

Gjeografia

19

Në fillim të hilafetit të Abasinjve, kur zunë të formoheshin shoqata shkencore dhe të përktheshin vepra shkencore greke, u përkthye edhe vepra matematikore e Ptolemeut, që quhet *Mexhesti* (ose *Almageste*), si dhe gjeografia e tij. Dijetarët islamë nuk pranin gjë pa e vërtetuar e provuar, prandaj, duke e parë të domosdoshme që edhe këtë shkencë ta provonin e vërtetonin, me urdhërin e halifes Memun, u formuan komisione e u bënë prova e eksperimente në fushën e Senharit, që çuan në korigjimin e shkallëve të gjërësisë e të gjatësisë, të dhëna në Gjeografinë e Ptolemeut; u shtuan shumë shpjegime mbi Gadishullin Arabik, Irakun, Sirinë dhe Iranin; u përmirësuan hartat, u përgadit një gjeografi e plotë me emrin *Resmu-l-Erd* ("Inqizimi i tokës) dhe u përpilua një hartë.

Pas Ptolemeut me gjeografi janë marrë edhe të krishterët, si në Perandorinë e Lindjes, si në Perandorinë e Perëndimit, nga të cilët shumica sipërfaqen e Tokës e kishin konsideruar në formë katrore, e disa në formë rrethi, për ta konsideruar vetëm Kudsën si qendër. Dijetarët islamë ndërkaq, për të mos rënë në gabime të këtilla, posa e përkthyen Gjeografinë e Ptolemeut, i kuptuan gabimet dhe të metat e saj dhe menjëherë i korigjuan e i plotësuan. Edhe këto korigjime e plotësime u bënë në tri periudha:

Periudha e parë.- Muslimanët zaten, meqë kishin njohuri për më shumë se gjysmën e anëve të rruzullit tokësorë të njohura deri në atë kohë, nuk hasën në vështirsi për ta zgjeruar gjeografinë me njohuri, dëshmi dhe zbulime të reja të tyre. Në vendet islame, që asokohe shtriheshin nga Kina e deri te brigjet e oqeanit Atlantik, ishin të hapura të gjitha rrugët për tregti; marrëdhëniet dhe kontaktet në mes shteteve islame ishin në një shkallë të mirë. Këto rrugë kryesore përbëheshin nga katër vija (drejtime):

E para: fillonte nga Tanxha e Andaluzia, nëpër Evropë, domethënë pasi kalonte nëpër Francë, Gjermani dhe nëpër vendet sllave, hynte përsëri nëpër vendet islame; duke kaluar nëpër Turkistan shkonte deri në Belh, Kabul dhe Kashmir.

E dyta: fillonte përsëri nga anët veriore të Andaluzisë, pasi e kalonte ngushticën e Sebtës, nëpër anët veriore të Afrikës, domethënë, kalonte nëpër Magreb (Marok), Algjeri, Tunizi, Tripoli (Tarabulus), Berka (Bengazi) dhe nëpër Egjipt (Misir) arrinte në Damask (Sham), nëpër luginën e Euftratit, arrinte në Bagdad e në Basra. Dhe një drejtim i saj; duke kaluar nëpër vendet perse dhe nëpër Kirvan e Buluxhistan, shkonte deri Sindi e Indi.

E treta: ishte vija detare që kalonte nëpër brigjet e Detit të Bardhë e Algjeri dhe arrinte në brigjet e Sirisë. Prej aty, përsëri me rrugë detare, arrinte në brigjet e Indisë dhe në ujdhësat e oqeanit Atlantik.

E katërta: fillonte përsëri nga Deti i Bardhë dhe, pasi kalonte ngushticën e Suezit, përsëri nëpër Detin e Kuq dhe bashkohej me rrugën e tretë në detin e Ummanit dhe në oqeanin Atlantik.

Ja pra, këto rrugë që nuk i linin fare të lirë e të qetë tregtarët dhe vizitorët islamë, kanë bërë që ata edhe të shpinin qytetërimin islam në vendet e largëta, të vazhdonin

marrëdhëniet dhe kontaktet tregtare e shkencore, nga njëra anë, po edhe të bënin shërbime të mëdha në përforsimin dhe zhvillimin e shkencës së gjeografisë, nga ana tjetër.

Shkrimet e Ibn Hukalit, Istekriut dhe Mesudit, që u paraqitën në atë kohë, domethënë, në shekullin e katërt të hixhretit, përmbajnë shumë e shumë zbulime e njohuri të reja gjeografike dhe tregojnë se sa i kishin studiuar dijetarët islamë anët e rruzullit tokësorë që njiheshin deri atëherë.

Këto zbulime konsiderohen periudha e parë e përparimeve të dijetarëve islamë në fushë të gjeografisë. Në këtë periudhë janë zbuluar dhe janë bërë të njohura shumë anë të botës që kanë qenë të panjohura për grekët. Nëse harta është zgjeruar mjaft shumë, atëherë gjeografia matematikore (fizike) ka mbetur me zbulimet e dijetarëve islamë të mëparshëm të cilët e përgaditën veprën *Resmu-l-Erd* "Inqizimi i Tokës".

Periudha e dytë. – Periudha e dytë e përparimeve gjeografike në Botën Islame fillon në shekullin e pestë të hixhritit, me paraqitjen e Biruniut, shkencëtar i mirënjohur. Biruniu së bashku me Ebu-l-Vefain dhe me shkencëtarë të tjerë të famshëm ka qenë nga të rrallët dhe ka dhënë një kontribut në Universitetin e Bagdadit, por sulltan Mahmud Gazveniu e tërhoqi prej andej dhe e mori me vete në udhëtimin që kishte bërë në Indi nëpër Buluxhistan e Afganistan, dhe në Turkmenistan. Korrigjimet që i kishin bërë autorët e librit *Resmu-l-Erd*, për Irakun dhe rrethinën e tij, ky shkencëtar (Biruniu – M.P.) i plotësoi me Indinë, Buluxhistanin, Afganistanin, Turkistanin dhe me viset e Mavarai-n-Nehrit. Dhe, duke shtuar shumë njohuri e zbulime të reja për ato anë, ai shkroi një libër gjeografie të kompletuar me titullin *Kânûn*. Kjo gjeografi, më drejt, ky libër, më vonë është plotësuar e korrigjuar shumë nga Hushjari, dijetarë iranian.

Edhe Omer Kajami që korrigjoi kalendarin "Xhelali", bashkë me disa korrigjime të tjera për viset e Anadollit, i ka bërë shumë shërbime edhe gjeografisë matematikore (fizike). Nga libri i Nasiruddin Tusiut do të mund të kuptohet, ndërkaq, shkalla e njohurive gjeografike që patën arritur dijetarët islamë, lidhur me Azinë.

Gjeografët e tjerë islamë më të famshëm të këtij shekulli, janë Bekriu, Idrisiu dhe Jakut Hameviu. Jakut Hameviu ka lënë një fjalor gjeografik të plotë, të hartuar sipas alfabetit. Idrisiu, i cili lindi në Sebte të Marokut, mbaroi studimet në Universitetin e Kordovës. Qëndroi në pallatin e mbretit të Sicilisë, ku shkroi një vepër gjeografike të përsosur dhe për mbretin bëri një glob të madh prej argjendi, për rruzullin tokësor, duke vizatuar mbi të hartën e njohur deri në atë kohë. Harta e Idrisiut është përdorë në Evropë për disa shekuj, me korrigjime të pjesërishme.

Periudha e tretë – në periudhën e parë janë bërë korrigjime të viseve që gjedeshin në pjesët qendrore të vendeve islame. Në periudhën e dytë, ndërkohë që u bënë korrigjime të hartave të viseve që gjedeshin në anët lindore të vendeve islame, për anët perëndimore, d.m.th. për Afrikën dhe Spanjën u bënë studime e hulumtime të mjaftueshme për ato që janë dhënë në veprën *Resm-l-Erd* dhe në veprën *Kânûn* të Biruniut. Sido që të jetë, Ibn Zerkale, që jetoi në shekullin e pestë në Andaluzi, përcaktoi shkallën e gjerësisë e të gjatësisë të disa qyteteve të Spanjës, u përcaktua shkalla e gjatësisë së Detit të Bardhë 42° , shkalla e të cilit ishte paraqitur: 62° në veprën *Mexhesti* dhe 54° në *Resmu-l-Erd*. Sado mjaft afër së vërtetës, edhe këto zbulime janë konsideruar si të panjohura, prandaj, në shekullin shtatë të hixhretit, Ebu-l-Hasan Aliu, Që jetoi në Fas (Marok – M.P.), duke vërtetuar në tërësi edhe rrethanat e viseve perëndimore të vendeve islame, shkroi një vepër shumë të mirë të gjeografisë, e cila, edhe kjo, ashtu si vepra e tij për astronominë, duke u pranuar e duke u vlerësuar lart, u dha evropianëve shumë njohuri të dobishme dhe të rëndësishme.

Me këtë vepër Ebu-l-Hasani plotësoi gjeografinë e vendeve islame. Pas tij erdhën shumë dijetarë e shkencëtarë që shkruan libra gjeografike mbi bazën e njohurive të arritura. Më të njohurit janë: Ebu-l-Fidai, që ishte pushtetar (hyqymdar) i Sirisë; Nuvejri, që bëri një përmbledhje të madhe për shkencat e llojllojshmne në Egjipt; Makriziu, Ibnu-l-Verdiu, Ibn Abbasi, Hasani; ky i fundit, pasi e ndërroi fenë, hynë në lagjen e dijetarëve latinë dhe është i njohur me emrin Afrikalli Lijun, e të tjerë. Ibn Betuta, që lindi në Sebte (të Marokut – M.P.), duke bërë udhëtime të gjata në Lindje, arriti deri në Tataristan, Indi dhe Kinë. Në ato vende kishte regjistruar çdo gjë që kishte parë dhe kishte dëgjuar. Pas njëzet vjetësh, ai bëri një udhëtim të gjithanshëm në Afrikë, duke depërtuar në Sudan, e madje edhe në vendet e errëta (të pashkelura). Edhe këtë udhëtim e përshkroi, por, meqenëse disa nga gjërat që kishte dëgjuar i shkroi pa i vërtetuar sa duhej, libri i udhëpërshkrimeve të tij nuk gjeti shumë mbështetje. Megjithatë, për hulumtimet që bëri ai, ajo nuk është një vepër e pa dobishme.

20

Djali i Timurlengut, Shahruhu, pas ardhjes në fronin e Iranit, me dëshirën që të jetë në marrdhënie miqësore me Indinë dhe Kinën që i kishte fqinjë, dërgoi në Kinë, një delegacion në nivel të ambasadës. Edhe pushtetarit të Kalkutës i kishte dërguar Abdurrezak Samarkandiun, një nga dijetarët e mëdhenjë të kohës. Këta ambasadorë i kishin dërguar njohuri të shumta gjeografike lidhur me Indinë dhe Kinën, prandaj, djali i Shahruhut e dërgoi në Kinë në një udhëtim special Ali Kushxhiun, dijetar i kohës, në shoqërim edhe të Ulug Beut. Me këtë rast, Ali Kushxhiu bëri korrigjimin e shkallëve të gjatësisë së tokës dhe, duke shënuar shkallën e madhësisë së rruzullit tokësor, i bëri një shërbim të madh gjeografisë islame. Edhe gjeografia e Katib Çelebiut është një vepër e përsosur, por, meqë ka kaluar në radhën e veprave të reja, vepra e tij nuk mund të konsiderohet nga veprat e qytetërimit islam.

Dijetarët islamë kanë bërë edhe hartën e deteve për lundruer. Meqë grekët nuk patën ndonjë sukses në këtë punë, edhe kjo është nga zbulimet e qytetërimit islam. Më 1497, portugezi i njohur, detari Vasko de Gama, i cili ka zbuluar shumë ujdhesa të oqeanit Paqësor, kishte përfituar shumë nga një hartë detare e shkruar në gjuhën arabe, të cilën e kishte pasur me vete një musliman që kishte qenë në ekuipazhin e anijes së tij.

Shkencat natyrore

21

Dijetarët islamë, ashtu siç i kanë bërë shërbime të mëdha njerëzimit në shkencën matematikore, në shkencën e astronomisë, të astrologjisë, të mekanikës, të optikës e të gjeografisë, kanë bërë shërbime të mëdha edhe në dituritë filozofike e të shkencave të natyrës. Edhe në këto shkenca ua kanë kaluar paraardhësve të tyre grekë. Prandaj ata e kanë merituar të quheshin edhe shpikës të këtyre diturive.

Kimia ka përparuar shumë nga dijetarët islamë. Sidoqoftë, edhe një kimi e rrejshme siç e konsiderojnë njerëzit ka qenë në përparim të vazhdueshëm sepse, edhe eksperimentet e kësaj kimie të rrejshme, duke nxjerrë në shesh substanca, elemente të tjera të lëndëve dhe përbërjet e tyre, kanë kontribuar në përparimin dhe zhvillimin e kimit të vërtetë. Veprat e Xhabir Ebu Musa Xhafer Kufiut, që jetoi dhe veprroi në shekullin e tretë sipas hixhretit (pra, shek. 11), dhe të Ebu Bekr er-Raziut, që jetoi dhe veprroi në gjysmën e parë të shekullit të katërt të hixhretit, janë argumente të mjaftueshme që tregojnë për përparimin e kësaj shkence. Përfitimi i acidit sulfurik, i acidit nitrik, i ujit të arit; mënyra e prodhimit të zhivës dhe lëndëve të tjera acidike, janë shtjelluar gjërësisht në veprat e kimistëve të lartpërmendur. (Shihni dhe Mukadimen e kimit të ndjerit Aziz Beu).

22

Kur u përhapën gjithandej në shumë anë të botës, muslimanët panë bimët e çdo klime dhe bimëve të përmendura në librin e Diskordit, që e kishin përkthyer (në gjuhën arabe – M.P.) nga gjuha greke, u shtuan edhe 2,000 (dy mijë) lloje të reja të bimëve, të cilat nuk ishin të njohura fare për grekët.

Në librat që shkroi Ibn Sina mbi mjekësinë, shënonte shumë bimë të panjohura deri në atë kohë. Djemtë e Ibnu-r-Ruzhdit, me ndihmën e tij, mbretit të Spanjës, Ferdinadit të dytë i dhanë shumë njohuri për bimët. Abdurrahmani i parë, halife i Andaluzisë, bëri një kopsht jashtëzakonisht të madh e të pasur të bimëve në rrethin e Kordovës. Për t'i sjellë bimët që nuk gjendeshin aty, ai kishte dërguar udhëtarë specialë në vise të Afrikës dhe Azisë.

Bimët mjekësore, si: zhurbane, darçin, tamarin, sina, kamfur etj., që nuk ishin përdorur më parë, dhe përdorimi i sheqerit në vend të mjaltit për përgatitjen e barnave mjekësore, janë nga shpikjet e dijetarëve islamë. Mjekët islamë zbuluan se me sheqer bëhen sherbeti dhe ëmbëlsira të ndryshme. Ata zbuluan dhe treguan edhe mënyrën e ruajtjes së bimëve dhe të frutave.

Në barnatoret e Andaluzisë dhe të vendeve të tjera islame caktoheshin nëpunës të posaçëm (kontrollorë), të cilët kishin për detyrë të kujdeseshin që barnat mjekësore të paprishura (që nuk u kishte kaluar afati i përdorimit) të mos shiteshin me çmime shumë

të larta. Kështu kontrolloheshin dhe barnatoret e hapura nëpër kasabatë e vogla dhe nëpër fshatra. Tërhiqej vërejtja dhe stimulohej të gjendej çdo lloj bari.

Dijetarët islamë zbuluan se edhe bimët janë të seksit mashkullor e femëror. Ata shpikën lloje veglash të posaçme bujqësore dhe shkruan shumë libra për bujqësinë.

Lajli, një nga dijetarët anglezë, në parathënien e librit të tij të gjeologjisë, ka vënë në dukje dhe ka vërtetuar se dijetarët islamë kanë qenë të parët që janë marrë edhe me shkencën e gjeologjisë. Ashtu si veprat e vlefshme të Kazviniut, dijetar i madh, që përmbajnë njohuri të shumta për bimët dhe shtazët, edhe Demiriu shkroi një vepër shumë të përsosur për shtazët. Prandaj, shkencëtarët evropianë me të drejtë këtë të fundit (Demiriun – M.P.) e quajnë Byfoni i arabëve.

Bimët e pemët që janë tani në Evropë, sidomos shumica dërrmuese e luleve, janë marrë nga muslimanët e Andaluzisë.

Mjekësia

23

Edhe mjekësia ka përparuar te muslimanët ashtu si dhe shkencat e tjera. Jahja bin Miskevejhu, që ka qenë mjeku i halifes Harun er-Rashid, ka shkruar rreth tridhjetë vëllime të vlefshme mbi farmaceutikën, ethet, pastërtinë dhe përdorimin e ushqimit, rrufën, banjat, dhembjen e kokës dhe për të tjera tema mjekësore. Këto vepra, disa origjinale e disa të përkthyer në hebraishten, kanë arritur në duart e evropianëve. Hunejni, një nga nxënësit e të sipërpërmendurit, është dërguar në Greqi, me detyrë që t'i mblidhte veprat shkencore të dijetarëve grekë. Këtë detyrë e kreu dhe, kur u kthye në Bagdad, përktheu veprat e Xhalinosit dhe të Hipokratit. Shkroi dhe shumë vepra mbi mjekësinë dhe logjikën. Pos këtyre dy mjekëve, ndonëse në kohën e Abasinjve kishte akoma më shumë mjekë islamë, më në zë megjithatë kanë qenë: Ebu Bekr er-Raziu dhe Ebu Ali Sina, veprat e të cilëve kanë shërbyer si bazë pune jo vetëm ndër popujt islamë, por një kohë relativisht të gjatë edhe në Evropë.

Ebu Bekër Raziu kishte mbledhur të gjithë librat që ishin shkruar para tij e që lidheshin me shkencën e mjekësisë, dhe i kishte studjuar hollësisht. Ai kishte themeluar spitale në Bagdad, Rej dhe në Nishapor. Përveç librit mjekësor me titull *Hâvî*, në të cilin trajtonte tema në mënyrë të hollësishme, ai ka lënë edhe një vepër mbi sëmundjet e lisë e të fruthit. Me këtë vepër fitoi famë të madhe në Evropë. Dhjetë vëllime të librave mjekësore që i shkroi në emër të Mensurit, qeveritar i Horasanit, nga dinastia e Sasanidëve, që u përkthyen e u botuan në Venedik në shekullin gjashtëmbëdhjetë, u bënë shkak që autori i përmendur (Ebu Bekr Raziu – M.P.) të fitonte akoma më tepër famë në Evropë. Tërë veprat e shkruara nga ai përbëjnë mbi dyqind vëllime. Të tija janë këto zbulime: përdorimi i kimisë në mjekësi, domethënë, përfitimi i operacioneve kimike dhe prodhimi i barnave; purgativet e lehta dhe jakia me gajtan etj. Kishte dëshirë të madhe të bënte autopsi. Edhe në këtë degë të diturisë zbuloi shumë gjëra. Në pleqëri u verbërua dhe shkoi t'i operonte sytë, por, kur nuk mori përgjigje për pyetjen “*Sa shtresa ka syri*”? i refuzoi operatorët (kirurgët), duke thënë “*Sa kohë që nuk gjendet një operator që di se sa shtresa ka syri, nuk mund të preferoj fare operacionin*”. Ka shëtitur dhe ka vizituar Egjiptin, Sirinë por edhe Andaluzinë.

Pesëdhjetë vjet më vonë, në Iran doli një mjek me emrin Ali Bin Abbas, i cili u mor nën mbrojtjen dhe kujdesin e Aduddevles, nga dinastia e Buvejhitëve. Ky personalitet, duke vënë në dukje dhe duke shpjeguar gabimet dhe të metat e Hipokratit e të Xhalinosit në mjekësi, shkroi një libër jashtëzakonisht mbi të mirë mjekësinë, që përbëhet prej njëzot vëllimesh. Edhe kjo vepër, duke u përkthyer në gjuhët evropiane, ndihmoi shumë në përparimin e mjekësisë te popujt e rinj (popujt e Evropës – M.P.).

Nga fundi i shekullit të shtatë sipas hixhretit, në Shiraz lindi Husejn Ibn Sina (i njohur më tepër si Ibn Sina dhe në Evropë, si Avicena, M.P.), i cili në Buhara studioi mjekësinë dhe shkencat e tjera. Në moshën tetëmbëdhjetë vjeç nga një sëmundje e rëndë e shëroi Emir Nuhin, një nga qeveritarët e qytetit. Kështu ai fitoi famë të madhe tek

mbretërit sasanidë. Por, sepse nuk deshi t'i përgjigjej thirrjes së sulltan Mahmud Gazneviut, i cili, për ta marrë pranë vetes i premtoi shumë gjëra, ai u dënua. Pas një kohe, nga qyteti Rej, ku ndodhej nën mbikqyrjen e Mexhididdevles, shkoi në Hamedan dhe atje u bë kryemjek dhe sadrazem (kryeministër) i Shemsuddevles që ishte qeveritar i atij vendi. Ndonëse ishte angazhuar me çështjet politike dhe sociale, Ibn Sinai, megjithatë, nuk rrinte kot. Shkroi shumë vepra në fushën e mjekësisë dhe në fusha të tjera shkencore. Libri i tij me titullin *Kânûn*, i cili përmban shpjegime të hollësishme shkencore, u bë doracak në të gjitha viset e vendit për plot gjashtë shekuj. Ky libër u përkthye dhe u botua në gjuhët evropiane disa herë. Në shkollat e mjekësisë të Francës e të Italisë, ndërkaq, zuri vendin e studimeve themelore.

24

Në shekulline gjashtë dhe shtatë të hixhretit, në Andaluzi kishte shumë mjekë të famshëm, si: Ebu-l-Kasim bin Abbasi, Ebu Mervan bin Abdu-l-Melik bin Zuhejri, Ebu-l-Velid Muhammed Ibni-r-Ruzhdi, Abdullah bin Ahmed bin Ali el-Betari etj.

Ebu-l-Kasimi ka qenë operator. Në këtë fushë shkencore ka arritur suksese në shumë zbulime. La një vepër mbi llojet e veglave të operimit dhe për mënyrën e përdorimit të tyre. Metodatat që i zbuloi ai për nxjerrjen e gurit nga vendi i urinës, si dhe vendin që e caktoi për prerje, janë në përdorim edhe sot nga operatorët evropianë.

Ibn Zuhejri lindi në Andaluzi. Pasi mësoi dhe studioi, atje u bë kryemjek i Jusuf bin Tasifiut, qeveritar i lartë i Persisë. Ky dijetar kundërshtoi rregullat e paraardhësve të tij. Ky i bashkonte disiplinat shkencore të mjekësisë, operimit dhe farmacisë. Nga këto tri degë kishte njohuri të plota. Ashtu sikurse zbuloi rishtazi shumë barna dhe përdorimin e tyre në mjekësi, ai dinte t'i shëronte dhe t'i diagnostifikonte sëmundjet që lidhen me ndezjen e organeve të ndryshme të trupit. Në fushë të kirurgjisë ka pasur mjaft njohuri për thyerjet, plasjet dhe për operacione të fytyrës. Edhe djali i tij ka ndjekur rrugën e t'et, i cili, pas vdekjes së babait, u bë mjeku i Jusuf ibn Tasifiut.

Edhe Ibn Ruzhdi, ka qenë një nga nxënësit e Zuhejrit, ka shkruar shumë vepra lidhur me filozofinë, misticizmin (islam – M.P.) dhe me shkenca të tjera. Ka shkruar dhe një koment të hollësishëm për veprat e Aristotelit. Në fushën e mjekësisë, ndërkaq, ai ka shkruar një koment mbi veprën *Kânûn* të Ibni Sinaid dhe nga një libër për sëmundjen e etheve, sëmundjen veneriane dhe tiriake (të çmendisë).

Ibn Bitari lindi në rrethinën e Malagës. Pasi kreu studimet në Andaluzi, shkoi për në Lindje. Atje e kishin nderuar dhe e kishin pritur shumë mirë: në Egjipt e kishte pritur Salahuddin Ejjubiu, kurse në Siri el-Meliku-l-Adili. Shkroi një libër me titullin *el-Edvijetu-l-besîta* "Barnat e thjshita", në të cilin jepte shpjegime të hollësishme për shtazët, bimët, drunjtë dhe lëndët e tjera që përdoren në mjekësi. Duke përfshirë në këtë libër edhe shumë njohuri të reja, u bënë korrigjime edhe mendimeve e pikëpamjeve të Xhalinosit dhe Doskorit.

Përveç këtyre, ka pasur edhe shumë e shumë mjekë të tjerë islamë, me emrat e të cilëve, vetëm po t'i përmendim do të mbusheshin vëllime të tëra. Më të dëgjuarit megjithatë janë: Ebu Xhafer Ahmed bin Muhamed et-Talibi, i cili shkroi një libër, ku trajton hollësisht ndezjen e membranës së mushkërisë së bardhë, dhe disa sëmundje të tjera, pastaj, Thebit ibn Kurre, që është përmendur më parë, Ebu Hasan Ibn Telmidi, Ali bin Ridvani, Abdurrezaku, Hijbetullahu, Is-hak bin Ibrahim e të tjerë.

Filozofia

25

Edhe filozofia, si të gjitha shkencat e tjera, ka përparuar shumë në Botën Islame. Kur u përkthyen në gjuhën arabe veprat shkencore të grekëve në fillim të hilafetit të abasinjve, mendimet dhe mësimet e filozofëve grekë që përfshiheshin në ata libra, nuk qenë zhvlerësuar por përkundrazi atyre u bëheshin komente e shpjegime plotësuese. Sokrati, Pitagora, Andestini, Diogjeni dhe autorë të tjerë patën fituar famë në Botën Islame. Edhe idetë e mësimet e të gjithë këtyre dijetarëve qenë bërë të njohura.

Evropianët, duke pasur mendime të prapambetuar e të errëta për Kur'anin e Madhërueshëm për një kohë të gjatë nuk e pranuan filozofinë islame, por, kur i shfletuan veprat filozofike të muslimanëve dhe kur panë aty përparimet e mëdha të tyre në këtë fushë të dijes; kur panë se Kur'ani Kerim, që është një filozofi më vete, nuk e ndalon filozofinë, por përkundrazi, e urdhëron dhe e këshillon atë në çdo faqe të tij, ata e kuptuan dhe më në fund e pranuan të vërtetën.

Muslimanët nuk u mjaftuan vetëm me veprat e filozofëve grekë, por i zgjeruan ato akoma më tepër. Duke i shpjeguar e plotësuar me komente dhe shënime të tjera plotësuese, ata në to futnin edhe ide të filozofëve grekë, shkruan edhe vetë shumë libra mbi filozofinë. Dolën filozofë të famshëm islamë, si: Kindiu, Muhammed bin Mesudi, Ebu Temam Nishaporiu, Ibn Sehl Belhiu, Esfrainiu, Hamiriu, Farabiu, Ibn Sinai etj. Edhe filozofët e mëdhenj islamë që erdhën pas tyre, si: Ibn Baje, që është i njohur tek evropianët me emrin Avinpase, Ethirudin el-Ebheri, Ali el-Haviniu, Ibn er-Ruzhdi, Ebu-s-Salt, Nasiruddin Tusi etj., duke zgjedhur rrugën e Farabiut e të Ibn Sinait, shkuan edhe disa hapa më tej dhe veprat e tyre të përkthyera shërbyen si manual për shumë kohë në shkollat e Evropës. Filozofët islamë nuk ngurruan të shkruanin vëllime mbi ide e çështje më të hollësishme filozofike, prandaj ata, pikërisht në bazë të këtyre mendimeve, u ndanë në disa kategori e grupe të ndryshme.

26

Kategorizimi dhe përhapje e filozofisë në Botën Islame ka ndikuar në ndarjen e filozofëve islamë në natyralistë, materijalistë, sizmatikë, mistikë, dijalektikë etj., dhe, duke kombinuar filozofinë me besimin dhe dispozitat fetare, lindën dituritë e akaidit, ilmu-l-kelamit e të misticizmit (tesavvufit).

Nga dijetarët islamë që shkruan mbi filozofinë fetare, është imam Gazaliu, i cili ka shkruar afro njëqind libra të mëdhenj. Duke e mbrojtur dhe duke e madhëruar gjithnjë filozofinë islame, ai u bë i njohur me emrin *Huxhxhetu-l-Islam*. Ai shkroi një libër në të cilin përmbloodhi vërejtjet e veta ndaj filozofëve. Sado që mendon se aty është kundër filozofëve, libri nuk prek e nuk nënçmon idetë e mendimet e tyre. Mendimet e disave

nuk përputhen me mendimet e disa të tjerëve, por, megjithatë, ata sqarojnë dhe shpjegojnë shkaku që bënë kundërshtimet e mendimeve të njëri-tjetrit.

Në filozofi të misticizmit, edhe te popujt islamë (jo vetëm arabë M.P.) ka pasë emra të dëgjuar, si: Muhjidi Arabiu, Xhunejdi Bagdadiu, Shibliu, Mevlana Xhelauddin Rumi etj., të cilët kanë provuar të zbërthejnë e të analizojnë kuptimet e fshehta filozofike të Kur'ani Kerimit dhe të Hadithi Sherifit dhe, duke arritur të shpinin më përpara edhe këtë pjesë të filozofisë, patën sukses të zbulonin shumë fshehtësi. Te filozofët, për shembull, te Spinoza dhe tek Hegeli, të njohur në Evropë si filozofë mistikë, mund të shihet një imitim dhe një ndjekje e rrugës së sufistëve islamë.

Edhe në ilmu-l-Kelam e në akaid, por edhe në shkencën mbi komentimin e Kur'anit e të hadithit (tefsir), pati dijetarë në zë, si: Fahrudin Raziu, Ali bin Umer el-Hatabiu, Imam Bejdaviu, Ebu Bekr Nasefiu, Shemseddin Isfihaniu dhe Husejn Shiraziu etj. Nga muezilët kanë qenë: Muhammed Xhahianu, Ebu Hadife el-Vasli, Ebu Ali el-Xhubbadiu, Ebu Husejn Abdusselami, Ebu Kasim Belhiu, Ibn Iljasi, Ebu Jakub es Sihami etj. Qendrat e të gjithë këtyre kanë qenë Basra dhe Bagdadi. Përmbledhja "*Tuhfetu Ihvan es-Sifa*" shtjellon mendime të hollësishme filozofike edhe të këtyre filozofëve të përmendur më sipër. Dhe, ky është një argument i fortë se sa janë përpjekur ata për ta ndarë nga filozofia fetare.

Lingji

27

Sikurse Kur'an Kerim që ka mendime e gjykime të shumta mbi sheriatin (ligjin islam), edhe hazreti Pejgamberi (Muhammedi a.s.) ka hadithe të panumërta që flasin për mënyrën e të sjellit, mënyrën e veprimit etj. Sheriati, domethënë, ligji islam, lindi së bashku me paraqitjen e Fesë islame. Afro një shekull pasi është vepruar e gjykuar me Kur'an e Hadith, argumente kryesore kanë qenë ajetet e Kur'anit dhe hadithet e Pejgamberit a.s., dhe në rastet për të cilat nuk kishte ajete e hadithe, është vepruar duke u mbështetur në mendjen (logjikë) e shëndoshë, në të sjellët drejt, në drejtësi dhe në dituri. Duke e parë të nevojshme e të domosdoshme kodifikimin e shariatit imam Azami, Ebu Hanife, Imam Shafiu, imam Maliku dhe imam Hambeliu, këtë detyrë të madhe e të shenjtë e kryen menjëherë që në vitet e para të shekullit të parë sipas hixhretit. Me këtë punë ata i bënë shërbim të jashtëzakonshëm Fesë islame dhe qytetërimit islam.

Për ruajtjen e mbrojtjen e drejtësisë dhe për mirëvajtjen e punëve në çdo anë të vendit, Harun er-Reshidi zgjodhi dhe autorizoi nëpunës Ebu Jusufin, një nga nxënësit e Ebu Hanifes. Për këtë qëllim, u caktuan personalitete njerëz të ditur e të drejtë në të gjitha anët.

Dijetarët eminentë në medhehebin hanefi, kanë qenë: Ebu Jusufi i sipërpërmendur, Ibrahim Halebiu, Muhammd ibn Shihab ez-Zuhejriu, Hanudini dhe Ebu Abdullah Muhammedi etj., të cilët studiuuan dhe u morën me çështjet e Sheriatit.

Edhe halifet abasidë e zgjodhën këtë medhheb (medhhebin hanefi – M.P.). në shumicën e vendeve islame të Azisë, e cila në atë kohë ishte nën udhëheqjen e hilafetit të Lindjes, dhe në Egjipt u përhap medhhebi hanefi. Ata që u ndihmuan halifëve Abasidë në këtë drejtim (në këtë shkollë), janë Ebu Jusufi, që u përmend më lart; në Andaluzi Jahjai, një nga nxënësit e imam Malikut, dhe në Afrikë një personalitet me emrin Sehnun. Pas tyre, më në zë kanë qenë dhe: Muhamed el-Muvazi, Muhamed Utbiu, Ebu Mervan es-Selimi, Ebu Abdullah Muhammed bin Ibraimi, Ibn Haxhibi, Ebu Muhamed Abdullah bin Ebi Zejdi, Halil ibn Is-haku, Ibn Junuz Sikiliviu, d.m.th. sicilias dhe Ebu Abdullah Muhammed bin Ali bin Umer el-Mazariu, i cili ka lindur në qytezën e Mazarasë në Sicili.

Pra (ndërsa medhhebi hanefi u përhap në Azi dhe në Egjipt – M.P.), medhhebi maliki u përhap në Andaluzi dhe në Afrikë.

Medhhebi shafi u përhap vetëm në Egjipt, kurse medhhebi hambeli nuk arriti të përhapej në asnjë vend.

Ja pra, në këtë mënyrë muslimanët e përparuan ligjin islam (sheriatin) dhe kodifikimin e tij më shumë se çdo popull tjetër. E drejta e qytetarëve të një populli është siguruar me drejtësinë e një ligji të pandryshuar dhe nuk i është dhënë e drejta asnjë kryetari e qeveritari të udhëheqë sipas qejfit të tij dhe në mënyrë private.

Letërtsia

28

Muslimanët kanë përparuar edhe në letërsi ashtu si dhe në shkencat e tjera. Arabët, edhe para Islamit merreshin me poezi dhe, sado që krijonin vjersha shumë të pastra (gjuhësisht) dhe të rrjedhshme, rregullat gramatikore të arabishtes nuk qenë të përmbledhura, prandaj, nuk kishin një letërsi të rregulluar e të sistemuar. Kur'ani Kerim u shpall me një pastërti e rrjedhshmëri gjuhësore që do t'i mahniste të gjithë poetët. Ai bëri ndikim të thellë në thelbin e gjuhës arabe. U bë një shembull i letërsisë, si për ata që ishin me origjinë arabe, ashtu edhe për popujt e tjerë që, duke hyrë në suaza të Islamit, gjuhën arabe e konsideruan gjuhë shkencore dhe letrare. Që të kuptonin Fjalën e Zotit, rregullat morfologjike, sintaksore dhe kuptimore të gjuhës arabe, kjo çështje u interesoi në radhë të parë iranianëve dhe popujve të tjerë joarabë, të cilët, për ta kuptuar më lehtë, e për shkak lehtësimi në kuptim ata shkruan edhe tefsire. Në tefsire jepnin edhe shënime të tjera plotësuese. Dhe, për ta mësuar arabishten që është gjuhë e Kur'anit dhe gjuhë letrare (e normuar) e popujve islamë, qenë të shtrënguar të përgatisnin fjalorë.

Ja pra, së bashku me paraqitjen e Islamit, në këtë mënyrë, filloi të zgjerohej e të përparonte edhe gjuha arabe. Edhe veprat shkencore të përkthyer ndikuan në pasurimin e kësaj gjuhe me shumë e shumë terma shkencorë e të diturisë, kështu që gjuha arabe fitoi famën e një gjuhe shumë të gjerë shkencore. Meqenëse rregullat e gjuhës arabe përmbajnë imtësi të shumta, janë shkruar shumë libra mbi morfologjinë, sintaksën, leksikografinë e semantikën arabe. Për këtë dituri kanë shkruar dijetarë, si: Sibevejhi, Zamahsheri, Farisiu, Zexhaxhi, Ibn Haxhibi etj. Në leksikografi ndërkaq janë dalluar Xhevheriu, Fejruz Abadiu, Zamahsheri etj.

Zamahsheri ka shkruar dy libra për gramatikën (morfologjinë e sintaksën); ka shkruar dhe një tefsir të vlefshëm me titull *Keshshâf* dhe një fjalor dygjuhësor arabisht-persisht.

Xhevheriu, pasi kishte shëtitur një kohë të gjatë viset e Arabisë, kur qe kthyer në Horasan, që ishte vendlindja e tij, hartoi një fjalor të arabishtes, me titullin *Sihhahu-l-Luga*.

Më vonë, edhe Fejruz Abadiu kishte mbledhur të gjitha fjalët dhe hollësi të gjuhës arabe. Pasi i kishte sqaruar shkoqur dhe kishte shpjeguar hollësisht librin *Mukaddime* të Ebu-l-Hasan Ali ibn Sejjidit dhe fjalorin e Hasan bin Muhammedit, që përbëhej nga njëzet vëllime, nxori në dritë një vepër prej gjashtëdhjetë vëllimesh të mëdha. Vepra *Kâmûs-î Muhit*, që përdoret edhe sot e që është në tridhjetë pjesë, është një reduktim i asaj vepre të hollësishme. Fejruz Abadiu kishte bredhur një kohë të gjatë nëpër Arabi me qëllim që fjalët e dyshimta t'i hetonte e t'i dëgjonte drejtpërdrejt nga goja e arabëve të shkretëtirës, të cilët e kishin gjuhën më të pastër arabe. Përveç kësaj vepre të madhe, ai ka lënë rreth dyzet vepra të tjera. Kur dëgjuan për aftësitë e këtij dijetari të madh, Timur-hani dhe sulltan Bajaziti i parë, njëri nga sulltanët e mëdhenj të Perandorisë Osmane, e shpërblyen me dhurata.

Përveç përparimeve të gjuhës arabe, edhe gjuha persiane ngriti një ndërtesë të letërsisë. Edhe kjo gjuhë filloi të shkruhej me shkronjat arabe dhe nga arabnishtja nisi të merrte fjalët e domosdoshme. U bë një gjuhë shumë e gjerë dhe e bukur. Edhe në këtë gjuhë dolën poetë të dëgjuar për dashuri gjuhësore, si: Firdevsi, Tusi, Nizami, Enveriu, Saadi, Dakikiu, Rudkiu, Shejh Attari, Hafiz Shirazi, Husrevi etj., poezitë e të cilëve konsiderohen mrekulli.

Edhe gjuha turke filloi të merrte fjalë nga gjuha arabe; u zgjerua dhe filloi të shkruhej me shkronja arabe. Ashtu si dijetarët persianë e turq që kanë shkruar e kanë sistemuar rregullat e gjuhës arabe, edhe dijetarët arabë kanë shkruar vepra të konsiderueshme mbi rregullat e persishtes dhe të turqishtes.

Dijetarët islamë janë përpjekur dhe kanë bërë shumë edhe për pastërtinë dhe rrjedhshmërinë gjuhësore. Ata kanë shkruar disa libra, si: *Telhîsu-l-Miftâh*, autor i të cilit është Saadudin Taftazani, kurse komentatori i këtij libri është Xhelaluddin Gaznevi; *Hadîkatu-l-Belâga*, autor i të cilit është Mir Shamsuddini; *Adabu-l-Kitab*, autor Ibn Kutejbe etj.

Halil bin Ahmedi, ndërkaq, ka zbuluar në botën arabe metrikën dhe rimën.

Sekkakiu dhe Sujutiu kanë lënë një vepër të plotë mbi pastërtinë, rrjedhshmërinë dhe mbi natyrën e të shprehurit ëmbël, butë, njerëzishëm.

29

Muslimanët kanë shkruar me një gjuhë të pastër e të pasur edhe shumë tregime e anekdota mbi moralin, etikën. Nga kjo gjini letrare me karakter edukativ ka vepra të panumërta në gjuhën arabe e persiane. Në gjuhën arabe, për shembull: *Mekamat*¹⁹ të Ebu-l-Kism Haririut dhe Hamedhaniut; *Atvâkudh-Dhehebi* “Gjerdanët” të Zamahsheriut, *Emthâl* “Anekdotat” e Llukmanit; *Kelîle ve Dimne* dhe *Elf Lejle ve Lejle* “Një mijë e një netë” etj., kurse në persishte, për shembull: “*Gjylistani*” i Sahabiut, *Envar-i Suhejl*; *Hamse* të Nizamit etj.

Dijetarët islamë nuk kanë mangësi në mbledhjen e melosit popullor dhe në tregime me karakter edukativ, të cilat përmbajnë kuptime filozofike që përcaktojnë moralin dhe mendimet e një populli. Në gjuhën arabe ka shumë përmbledhje të tregimeve edukative, të cilat janë më të njohura e më të vlerësuara se të gjitha tregimet e tjera.

Janë mbledhur dhe janë bërë shumë vëllime të melosit arab. Ebu-l-Ferexh Isfihani, që shkroi një libër të madh me titull *Agâni Kebîr* “Thesaret e mëdha”, mbledhi shumë thashetheme dhe këngë popullore. Shumë prej tyre i futi në përmbledhje historike e poetike, që, megjithatë, nuk do gjenin vend në histori.

30

Mund të thuhet se poezia është shpikje e muslimanëve. Sidomos rima te popujt e rinj ka kaluar nga muslimanët. Arabët zatën janë marrë me poezi edhe para Islamit. Në garat që organizoheshin rreth Qabesë disa herë në vit, mbledheshin poetë nga të gjitha anët e Gadishullit Arabik dhe poezitë e tyre të shkruara i linin aty. Ato poezi, përmbajtjet e të cilave u pëlqenin më së shumti, i shkruanin me shkronja të arta dhe i

¹⁹. Mekamet janë zhanër të letërsisë klasike arabe që u zhvilluan në periudhën e tretë të abasinjve, në vitin 960 të erës sonë. Mekamet e marrin emrin në bazë të vendit ku është rrëfyer ngjarja (arab. *mekâm* “vend”).

varnin në muret e Qabesë, kurse autorët e tyre i çmonin, i nderonin dhe i shpërblenin publikisht. Në këtë mënyrë bëhej zgjedhja e tyre. Poezitë (në tekst është vepra – M.P.) e shtatë poetëve të poezive të varura në muret e Qabesë, u përmbledhën në një libër që quhet “*Muallakatu seb’a*”, që do të thotë “Shtatë poezi të varura”, kjo përmbledhje ekziston dhe ruhet e sot e gjithë ditën. Këta shtatë poetë janë: Harith ibn Halze, Zuhejri, Amr Ibn Kulthumi, Imrul Kajsi, Tarafa, Antara dhe Lebidi.

Gjatë kohës së manifestimeve tuboheshin shumë poetë në Meke e në Medine. Hasan Ibn Thabit, Abdullah Ibn Revaha dhe Ka’b ibn Maliku arritën ta nderonin dhe të shkruanin poezi panagjerike për Hazreti Pejgamberin (për Muhammedin a.s. – M.P.). Edhe Ka’bi, djali i Zuhejrit, që ishte autor i njëres nga poezitë e shtatë muallekatëve, duke u nderuar me nderim islam, shkroi *kasiden e xhybes* (është njohur me emrin *Kasidetu Burde* – M.P.).

Divanet që përmbledhin poezitë e poetëve arabë, janë të panumërta. Në shekullin tre të hixhretit (pra shek. 9), Ebu Temmam Habib Taji bëri një vepër të mrekullueshme me Titull *Hamase* (antologji), ku përmbledhi poezitë më të zgjedhura të poetëve arabë. Edhe Mutenebbiu shkroi një poezi me emrin *Sejfu-d-Devle* (“Shpata e shtetit”).

Poetët arabë që ndërkohë gjendeshin jashtë Gadishullit Arabik, ndër ta edhe Ebu Huvasi, Ibn Durisi dhe Ibn Farhiu, filluan ta keqpërdorin poezinë. Duke filluar të shkruajnë e të merren edhe me shkencë, ata zunë të prishnin frymën realiste të poezisë dhe kështu dalëngadalë filluan t’ia humbnin frymën dhe fuqinë shprehëse poezisë burimore arabe.

Poezitë arabe janë shumë të pastra gjuhësisht dhe me ndikim, por shumica prej tyre nuk janë dhe pa të meta, sepse janë të pakta ato poezi që i përfudojnë temat e nisura. Kjo karakteristikë që është një mangësi te shumica e poetëve arabë, plotësohet te poetët persianë. Te poetët persianë shihet një sistemim dhe një rregull shumë i madh. Ndërsa shumica e poetëve arabë shkruajnë gazele e kaside, persianët kanë epope, p.sh. *Shahnameja* e Firdevsit, *Penxh-i Gençi* i Nizamit. Attari dhe Xhamiu kanë shumë vepra që përbëhen nga tregime të ndryshme në vargje. Sido që të jetë, qoftë në këto dy gjuhë (arabisht e persisht – M.P.), qoftë në gjuhën turke ka shumë poezi që kanë kupime të thella.

Historia

31

Edhe në histori muslimanët kanë punuar më shumë se çdo komb tjetër. Katib Çelebiu në bibliografinë e tij *Keshfi-dh-Dhunûn fi Esâmi-1-Kutubi ve-1-Funûn* ka përmendur një mijë e treqind historijanë. Historijanët islamë më në zë janë: Ebu-1-Fidai, Ebu-1-Ferexhi, Burhanudini, Ibn Haldunin dhe Makriziu, veprat e të cilëve kanë shërbyer si burime të dorës së parë për historianët evropianë.

Ebu-1-Fidai, ndonëse ishte në Siri dhe ndonëse kishte marrë pjesë e kishte treguar trimëri nëpër luftëra, nga njëra anë, dhe kishte treguar drejtësi të jashtëzakonshme në qeveri, nga ana tjetër, ai nuk e kaloi kohën kot, por gjithnjë u mor edhe me shkencë. Siç e kemi bërë të ditur më lart, ai shkroi një libër të plotë gjeografie. Ebu-1-Fidai shkroi edhe një vepër të plotë historie, që përmban njohuri të mjaftueshme për të gjithë popujt, me theks të veçantë për popujt islamë dhe për perandorinë Bizantine.

Në fillim Ebu-1-Ferexhi ka qenë peshkop në Halep. Ai shkroi një vepër në gjuhën siriane (asirase), ku shtjellonte historinë e të gjithë popujve, sidomos të arabëve e të mongolëve, si dhe për pushtimet e Xhingis-hanit. Pasi u përgëzua me nderim islam, këtë vepër e përktheu në gjuhën arabe personalisht.

Ndonëse Burhanudini në fillim punonte në medresenë *Nexhmu-1-Mulk* të Bagdadit dhe më pastaj, pasi punoi si arsimtar në Mosul, në medresenë që e themeloi Kadi Kemaluddin Shehr-i Zuriu, u tërhoq në Egjipt nga Salahuddin Ejjubi dhe u caktua kaziasker. Pas vdekjes së të lartëpërpëndurit, nga ana e fëmijëve të tij (të Salahuddin Ejjubit – M.P.) u caktua kaziasker në kadillëkun e Halepit, aty themeloi një shkollë fillore (mektepe) dhe një medrese. Pas një kohe, me vetëdëshirë, u tërhoq krejtësisht nga detyra e nëpunësit dhe filloi të merrej vetëm me studime e hulumtime. La pas vetes një vepër të plotë historike.

Ibn Halduni shkroi një vepër të rëndësishme historike për arabët, berberët dhe popujt e tjerë. Ky personalitet është i njohur dhe për faktin se gjithnjë dëshironte ta thoshte të vërtetën dhe nuk dëshironte t'i zmadhonte e t'i lëndonte gjërat. Kjo vepër historike e tij, ka hyrjen që përbëhet prej tri vëllimesh, që bën fjalë për historinë politike, aty jepen edhe shumë njohuri për rrethanat e popujve dhe të personaliteteve. Kjo hyrje (mukaddime) është përkthyer edhe në gjuhën turke nga Piri-zade në kohën e sulltan Ahmedit të tretë. Ibn Halduni ka lënë një libër mbi shkencën e arkitekturës, si dhe vepra të tjera.

Tekijuddin Ahmed Makriziu ka qenë bashkëkohanik i Ibn Haldunit. La dy vepra të rëndësishme që përmbajnë shumë njohuri mbi historinë, gjeografinë, udhëheqjen dhe për rrethana të tjera: njëra, që kur ra Egjipti nën memlukët (memalikët), tjera, Egjipti në duart e muslimanëve. Ka shkruar dhe një vepër për monedhat islame. Për ti përfshirë e për t'i radhitur sipas rendit alfabetik emrat e princave dhe të njerëzve të mëdhenj që banonin në Egjipt ose që e vizitonin atë, dijetarët dhe emra të tjerë të dëgjuar, ai nisi të shkruante një bibliografi në afro tridhjetë vëllime, por e zuri vdekja dhe nuk arriti ta

përfundonte këtë vepër të madhe. Një vëllim i këtij libri të papërfunduar, i shkruar me dorën e autorit (dorëshkrim), ndodhet në bibliotekën e Parisit.

Për historinë e Egjiptit kanë shkruar edhe: Xhemaluddin Ibn Vasli, Ebu-l-Mehasin Bedriu, Ibn Ijasi, Shemsuddin Ibn Ebi-s-Sururi, po edhe Sujutiu. Sujutiu ishte nga qyteti Seput i Egjiptit. Ka shkruar aq libra, sa që njeriu nuk do të mund t'i lexonte gjatë një jete të tërë. Nga dijetarët e Bagdadit, Abdulatifi, që ishte bashkëkohanik i Salahuddin Ejjubit, ka shkruar një libër të plotë, në të cilin informonte hollësisht për ngjarjet dhe rrethanat e Egjiptit. Kjo vepër u përkthye në gjuhët evropiane dhe gjeti përkrahje shumë të madhe.

Taberiu lindi në Taberistan në shekullin e katërt të hixhretit. Pasi studioi shkencën në Bagdad, ndonëse u mor kryesisht me shkencat e sheriatit, shkroi shumë hollësisht një histori të përgjithshme. Më vonë atë e reduktoi vetë.

Një shekull më vonë u paraqit Mesudi. Meqenëse u bë i njohur në çdo shkencë e disiplinë shkencore, shkroi dy libra në më shumë se njëzet vëllime: *Ahbâru-z-Zemân* "Lajmet e kohës" dhe *el-Kitâbu-l-Evsat* "Libri i lindjes së Mesme". Këta libra jepnin njohuri shumë të gjera, por, për fat të keq, disa gjëra aty, janë konsideruar si të pavërtetuara. Mesudi ka lënë dhe një vepër me titullin *Murâdu-dh-Dhehebi ve-l-Medinu-l-Xhevâhiri*.

Ibn Ethiri, pasi studioi shkencat në Bagdad, u tërhoq në Mosul dhe atje shkroi librin *Kemâlu-t-Tevârihi* "Plotësimi i historive". Ebu Talib Aliu kësaj historie i shtoi ngjarjet për tridhjetë vjetët e mëpastajme dhe Mevlana Nexhmedin Nedhariau atë e përktheu në gjuhën persiane. Përveç kësaj, Ibn Ethiri shkroi edhe disa vepra të tjera historike.

Nuvejri ka qenë nga historianët e Egjiptit. Në veprën e tij prej tridhjetë vëllimesh, jep njohuri të hollësishme mbi rrethanat dhe ngjarjet e lashta të arabëve para Islamit. Pas Nuvejrit, Ibn Ferati shkroi një vepër historike në njëzet vëllime, kurse Ahmed Arabshahu shkroi një histori të plotë për Timur Hanin.

Në shekullin e shtatë të hixhretit Ibn Vasli reduktoi veprën historik e të Taberit; Ibn Xhezviu shkroi një libër historike me titull *Mer'etu-z-Zemân* etj. Në shekullin e pestë, ndërkaq, Utbiu shkroi historinë e Sulltan Mahmud Gazneviut; Ibn Kutejbe shkroi një libër mbi biografitë e poetëve arabë etj.

Në Andaluzi u paraqitën shumë historianë. Ashtu siç publikuan shumë vepra historike të veçanta për Azinë dhe Magrebin (Afrikën), po ashtu ata i bënë shërbime të mëdha edhe historisë së përgjithshme.

Në shekullin e tretë, Ibni Kutejbe shkroi një vepër të plotë mbi mënyrën e marrjes së Andaluzisë nga ana e Muslimanëve. Po në atë shekull, edhe Ahmed ibn Muhammedi publikoi një vepër të rëndësishme e të plotë mbi përpjekjet kulturore të poetëve të njohur e të halifeve të parë në Andaluzi, si dhe mbi rrethanat e shtetit të Andaluzisë. Nga historianët e shekullit të pestë sipas hixhretit, Ibn Farati mblodhi dhe regjistroi biografitë e poetëve dhe dijetarëve islamë. Ibn Hatibi, i cili jetoi e veprroi në Granadë në shekullin e tretë të hixhretit, shkroi një vepër të plotë historike, duke zbuluar shumë njohuri të paregjistruara mbi rrethanat historike të Andaluzisë dhe të Afrikës. Vepra është përkthyer në gjuhët evropiane, kurse historiani Mekarri, i cili fitoi aq famë, nga kjo vepër e Ibn Hatibit ka marrë shumicën e njohurive historike. Përveç një vepre të plotë mbi historinë e Andaluzisë, Mekarri ka lënë edhe veprat *Sîru-n-Nebij* "Biografia e Pejgamberit" dhe një koment mbi Mukaddimen historike të Ibn Haldunit. Edhe Kajsia, një nga dijetarët e Andaluzisë, në shekullin e gjashtë shkroi biografinë e poetëve dhe dijetarëve islamë të shekullit të pestë, radhitur sipas alfabetit.

Ibn Hajjami ka shkruar një histori të përgjithshme të Spanjës, kurse Ibn Subejhu, në shekullin e shtatë shkroi historinë e ardhjes (hyrjes) dhe qëndrimit të murabitëve dhe të muvehidinëve në Andaluzi. Ibn Harithu-l-Hasaniu ka shkruar një vepër të plotë për historinë e kadinjve, kurse Shehabuddin Ahmed el-Fasiu, një vepër të rëndësishme të historisë së përgjithshme. Këtë vepër historie më vonë e ka reduktuar el-Haxh Shetiliu.

Meqenëse vetëm me emrat e historianëve islamë dhe me titujt e veprave të tyre do të mund të mbushnim shumë vëllime të mëdha, dhe pasi përmendëm historianët më të njohur arabë, do të mjaftohemi të përmendim disa personalitete nga historianët më në zë, që kanë shkruar në gjuhën persiane.

Në kohën e sulltanatit të Ebu-l-Gazi Husejnit nga fisi Timur, d.m.th., në shekullin e nëntë të hixhretit (pra, shek. 1), Hemamuddin Mirhondi i cil ishte nën kujdesin e Ali Shirit të njohur, vezirit të mbretit të lartëpërmendur (Ebu-l-Gazi Husejnit – M.P.) kishte shkruar një histori të përgjithshme, ku trajtonte ngjarjet deri në kohën e sulltanatit të Shahruhut. Në këtë histori janë përfshirë shumë njohuri mbi Lindjen (vendet islame të Azisë – M.P.). Djali i historianit të përmendur më sipër, Hundemiri, përveçqë, e shkurtoi historinë e t'et, la një vepër shumë të vlefshme me titull *Habîbu-s-Sîr*, në të cilën përshkruhen rrethanat dhe ngjarjet e viteve të fundit të shekullit të nëntë dhe të viteve të para të shekullit të dhjetë sipas hixhretit (shek. 16), domethënë përfshin edhe periudhën që nga vdekja e babait të tij. Në këtë vepër janë shkruar po ashtu edhe bazat e dokumenteve zyrtare (fermane, sixhile etj.), që kanë qenë të njohura dhe janë përdorur në Botën Islame deri në vitet e para të shekullit të tetë sipas hixhretit. Reshiduddini, historian i njohur, ka shkruar një libër mbi mongolët, kurse Sherifuddin Aliu, për Timurlengun. Devlet Shahu, ndërkaq, ka lënë një vepër biografike për poetët.

32

Dijetarët islamë janë shpikës të gjeografisë, historisë dhe biografive të radhitura sipas rendit alfabetik. Këto vepra (fusha) në Evropë pikërisht tani konsiderohen nga veprat (fushat) më të dobishme. Veprat për këto shkenca në gjuhën arabe, janë të panumërta. Ashtu siç ka shumë libra ku përfshihen studime të ngjarjeve e rrethanave historike që lidhen me gjeografinë, si p.sh. emrat e qyteteve, shteteve, meleve, lumenjve, hulumtimet e ngjarjeve, personalitetet etj., p.sh. në veprën *Mu'xhemu-l-Buldân* të Jakut Hemeviut dhe Ubejtu-l-Bekriut, po ashtu ka shumë vepra nga ato lloje të shkencave që përmledhin emrat dhe biografitë e personaliteteve që kanë fituar famë, si në aspektin politik, si në atë shkencor. Ka shumë e shumë vepra historie, disa prej tyre i kemi përmendur më sipër; ja edhe disa të tjera: *Kutuphane-i Hukemâ* e Zavzeniut; *Tabakâtu-l-Etibbâ* e Ibn Ezibes dhe Ahmed bin Kasimit; *Vefajâtu-l-A'jân* e Ibn Halikanit; *Tabakâtu-l-Udebâ* e Jakut Hemeviut; *Tabekâtu-n-Nuha* e Sujutiut etj.

Libri *Keshfu-dh-Dhunûn fî Esâmiyi-l-Funûn* e Katib Çelebiut, një nga dijetarët e kohës së sulltan Muratit të katërt, paraqet një kënaqësi të veçantë në shkencën e historisë. Kjo vepër madhështore e tij përfshin tetëmbëdhjetë mijë e pesëqind emra të autorëve me biografitë dhe bibliografitë e tyre.

Mjeshtëritë dhe mbarësia e tokës

33

Feja islame e ndalon dhe e urren rreptësisht përtacinë. Muslimanën janë përpjekur, kanë punuar, sepse kanë qenë të shtrënguar dhe janë urdhëruar të punojnë. Zaten tokat e muslimanëve në Azi, në Afrikë dhe Evropë janë më të mirat dhe më prodhueset. Këto vende që nga luftërat e romakëve dhe të popujve të tjerë të mëparshëm, ishin kthyer në gërmadha, me përpjekjen, mundin dhe me dijen e njohuritë islame, për një kohë të shkurtër u bënë lulishtja e botës. Muslimanët prodhuan me shumicë çdo lloj të prodhimeve kudo: në Andaluzi, në Magreb, në Afrikë, në Egjipt, në Siri, në Irak, në Persi, në Horasan, në Mavarai Nehri dhe në vende të tjera islame. Ata nxorën dhe përpunuan mineralet; i çuan përpara të gjitha artizanatet. Në të gjitha viset e shteteve islame u hapën rrugë e u ndërtuan puse, çeshme, bazene uji, karvansaraje, si dhe masa të tjera lehtësimit e sigurimi. Përparoi shumë edhe lundrimi. Në saje të busullës së shpikur prej tyre, muslimanët arritën të shëtisnin e të pushtonin detet e oqeanet. Prodhimet bujqësore dhe artizanale të muslimanëve shpërndaheshin nëpër vendet e tjera të botës përmes tregtarëve. U lidhën marrëdhënie tregtare me Indinë, Kinën e Zanzibarin. Këto vende të largëta dhe pikat, si: Adeni, Basra, Kabuli etj., u ngritën si qendra tregtare dhe karvanet detyroheshin gjithnjë të vinin kontakte e marrëdhënie të vazhdueshme të shteteve islame nga Lindja e deri në Perëndim. Përparimi në kimi: përgaditja e ngjyrave, nxjerrja e mineraleve; përparimi i mekanikës, shpikja e veglave për zejet e bujqësisë – bënë që të kishin më shumë përfitime nga toka. Marrja me zeje e me tregti nuk është një punë e papëlqyeshme, siç është te disa popuj dembelë, përkundrazi, është punë shumë e lëvdëruar dhe e pranuar. Pasuria arriti në shkallën më të lartë ngado në Shtetin Islam. Ato pasuri të shumta lindën dëshirë për zbukurim në veshmbathje, në shtrojë, në ndërtime dhe në çdo lloj tjetër. Edhe njohuritë e marra në një mjeshtëri ndihmuan në rrjedhën e këtyre dëshirave. Duke u krijuar një elegancë e jashtëzakonshme në zeje e ndërtim, u punun shumë stofra të bukura me vizatime artistike, thurje me gjilpërë e me këmbëza dhe u goditën sarajet *el-Hamra* dhe *el-Kasr* (në Spanjë – M.P.), që janë dëshmitare të gjalla të qytetërimit islam. U ndërtuan edhe xhami, saraje dhe godina të tjera të mrekullueshme.

Megjithëse në skulpturë muslimanët nuk kanë kryer vepra si ato të grekëve, është në zë zotësia e tyre në vizatimin dhe gdhendjen e luleve të bukura e të shkrimeve artistike, të cilat evropianët i quajnë me një emër “arabeska”, d.m.th. “gjëra karakteristike për arabët”. Shkencën e arkitekturës romakët e kanë shpëtuar me shumë vështirësi nga metodat e tyre (ndikimet e arabeskave – M.P.). Arritja e saj në gjendjen e tanishme, sidomos ndërtimi i qemerit dhe kubesë, është shpikje e muslimanëve.

Meqenëse pasuria dhe mirëqenia ndikojnë në rritjen e popullsisë, shumë qytete të vendeve islame që tani nuk kanë më shumë se 40-50.000 banorë, asokohe kishin rreth një milionë banorë. Shumë rajone që tani janë kthyer në gërmadha, atëherë kanë qenë

qendra tregtare shumë të pasura, dhe shumë krahina që tani janë shkretëtira të thata, atëherë kanë qenë të pasura si një kopsht i bukur.

Muslimanët e Spanjës dhe të Magrebit (të Afrikës Perëndimore) mbanin në duart e tyre tregtinë e Detit të Bardhë. Limanet e këtij deti i mbushnin me anije dhe shumë herë kalonin në oqeanin Atlantik nëpër ngushticën e Sebtës. Për pak do ta zbulonin Amerikën (por nuk e zbuluan), sepse nuk besonin se gjysma e botës është e zbrazët. Ndonëse e kuptuan se toka e panjohur (e pazbuluar) duhej të ishte në oqeanin Paqësor dhe ndonëse u përpoqën disa herë të mos ktheheshin, të mos tërhiqeshin plotësisht, fatkeqsisht, shtërngatat e mëdha i detyran të ktheheshin prapa, duke e rezervuar dhe duke e ruajtur këtë nder e vlera për Kristofor Kolombon.

Muslimanët e Lindjes (të Azisë – M.P.), ndërkaq nëpër Gjirin e Basrës dhe Babu-l-Mundebit zbritën në detin Umman dhe në oqeanin Paqësor e të Indisë. Përmes tregtisë, sikurse veprojnë sot anglezët, futën në dorë bregun lindorë të Afrikës, deri në Gjirin e Shpresës (Umid Burnu) dhe bënë që shumica e popullatës të pranonin Fenë Islame dhe gjuhën arabe. Në shumë ujdhesa të bregdetit të Indisë e Kinës dhe të oqeanit paqësor bënë për vete qendra të posaçme tregtie. Edhe atje muslimanët dalëngadalë u bënë me miliona dhe shpëtuan nga malajasit dhe hushitët, banorë të ujdhesave të oqeanit Paqësor. U bënë ndërmjetës të përhapjes së Fesë Islame deri në Borneo.

Ndërsa evropianët kishin shumë probleme e vështirësi për të depërtuar në Kinë, muslimanët depërtuan atje nga anët veriore dhe perëndimore përmes rrugës tokësore. Përmes kësaj rruge ata dërguan veprat e qytetërimit islam deri në Pekin. Edhe përmes rrugës detare ata arritën deri në qytetin Kanton, në lindje të Kinës, madje atje bënë që shumë e shumë gjëra të kalonin në duart e tyre (të muslimanëve). Kështu, pushteti kinez që i detyruar të zgjidhte një kadi nga radhët e vetë muslimanëve, i cili do të lejonte dhe do të ndihmonte në gjykimet në gjykatat atje.

Nga brigjet veriore e lindore të Afrikës, muslimanët depërtuan deri në viset e zezakëve, në brendi të këtij vendi, që evropianët akoma nuk kishin mundur ta zbulonin. Ata shkuan atje me qëllim tregtie, nga njëra anë, dhe për ti shpëtuar edhe zezakët nga gjendja e egërsisë, nga ana tjetër. Kështu, edhe zezakët i futën në suazën e qytetërimit islam.

Disa zbulime

34

Tanimë nuk dyshohet se zbulimi i letrës, i barutit dhe i busullës është bërë nga muslimanët, të cilat zbulime disa historianë gabimisht ua mveshin kinezëve. Që nga fillimi i shekullit të shtatë letra përpunohej nga mëndafshi në Samarkand e Buhara. Në fillim të shekullit të dytë letra zuri të përpunohej nga liri në Damask. Kjo përmendet në librat e autorëve grekë të Konstatinopojës. Meqenëse në Andaluzi prodhohej shumë pambuk, letra përpunohej nga bezet e pambukut, dhe ajo eksportohej në Francë, Itali, Angli e Gjermani.

Edhe baruti përdorej nga muslimanët që nga shekulli i parë i hixhretit. Në shumë histori të shkruara në atë kohë përmendet se në rrethimin e Mekkes, në luftërat e zhvilluara në Egjipt, në Tunis dhe në Granadë, janë hedhë predha me anë të barutit me krisma të mëdha.

Dihet se busulla është përdorur jo vetëm në dete, por edhe në tokë, për të përcaktuar drejtimin e Kibles në Mekke. Është përdorur edhe në karvane. Pra, nuk del fare që këto tri gjëra t'i kenë përdorur kinezët të parët.

Përfundim

35

Zbulimet në dituri e në shkencë dhe përparimet në mjeshtëri e në tregti, që i kemi përmendur në këtë broshurë, mjaftojnë të vërtetohet e të argumentohet se në ç'shmallë ka qenë ky qytetërim. Shkakun dhe mënyrën e shthurjes e të ngecjes së popujve islamë, si janë katandisur në këtë gjendje tash, do të pëpiqem ta shpjegoj në broshurën e serisë *Cep Kütüphanesi* ("Biblioteka e xhepit"), që do ta shkruaj me titullin *Umem Islamiyenin Mâzi ve Hâl ve Istikbâli* "Popujt islamë, e shkuara, e tashmja dhe e ardhmja" dhe në broshurën tjetër të titulluar *Uruba Medeniyyeti* "Qytetërimi evropian", në të cilën do të shkruajmë se qytetërimi i tanishëm evropian ka lindur nga qytetërimi islam.²⁰

Tekstet e prezentuara domosdoshmërisht nuk përfaqësojnë politikën e redaksisë të Dielli.net!
dielli@dielli.net

²⁰ Këto dy vepra Samiu nuk arriti t'i botonte. Deri më tash nuk janë gjetur madje as dorëshkrimet e tyre. Si duket, Samiu nuk kishte arritur t'i shkruante këto dy vepra.